

Subhî Sâlih (1926-1986): Hayatı, Eserleri ve Öne Çıkan Görüşleri

Subhî Sâlih (1926-1986): His Life, Works and Significant Views

Sakin TAŞ

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Res. Assist., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsir.
Sakarya, Turkey.
sakintas@sakarya.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1301-9491

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 7 Şubat / February 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 3 Mayıs / May 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: [10.29288/ilted.391348](https://doi.org/10.29288/ilted.391348)

Atıf / Citation: Taş, Sakin. "Subhî Sâlih (1926-1986): Hayatı, Eserleri ve Öne Çıkan Görüşleri / Subhî Sâlih (1926-1986): His Life, Works and Significant Views". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 49 (Haziran/June 2018/1): 21-47. doi: [10.29288/ilted.391348](https://doi.org/10.29288/ilted.391348)

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

Bu yazı son asrın önemli âlimlerinden Subhî Sâlih'in (1926-1986) hayatını, ilmi kişiliğini, eserlerini ve öne çıkan görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Lübnan doğumlu olan Sâlih, ortaya koyduğu çalışmalarla son dönem İslam düşüncesi içerisinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Arap dünyasında oldukça tanınmış olmasına rağmen ülkemizde hakkında kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır. Bu makalede, onun eğitim-öğretim hayatı, telif ettiği eserler ve öne çıkan görüşlerinden bahsedilmiştir. Yazara ait ulaşılabildiğimiz ilmi eser ve makalelerin muhtevası hakkında kısa bilgiler verilip adı geçen çalışmaların özelliklerine dair gerekli bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Subhî Sâlih, Ulûmu'l-Kur'an, Fıkıh, Arap Dili.*

Abstract

This article aims to discourse the life of Shaykh Subhi Sâlih (1926-1986) who is one of the most important scholars and his academic personality and his works. Sâlih, who was born in Lebanon, has gained special place with his works in the last period of Islamic thought. Although he is quite well-known in the Arab world, there are no independent studies in our country. In this study, his educational and academic life, his books and prominent opinions are mentioned. Also by giving a brief description of the contents of his books and articles which are reached, the necessary information about the characteristics of the mentioned studies is presented.

Keywords: *Tafsir, Subhî Sâlih, Ulum al-Qur'an, Fiqh, Arabic Language.*

Extended Summary

Subhi Salih (1926-1986), who grew up in Lebanon, is one of the most important scholars of the 20th century. He firstly studied seven years in Ezher University and other Cairo Universities and than four years in Sorbonne University. After that, he gave lectures in different universities at Lebanon for thirty two years.

He had a very active life and there are many works about hadith, Qur'anic science, fiqh, philosophy of religion, Islamic institutions, political and social system. Beside studies about Islam and human civilizations, there are also dozens of researches and papers concerning suggestions for the dilemmas that Islam faces in the contemporary era. Many of his Islamic, literary and scientific researches were published in both French and Arabic language at the encyclopedia and academic journals. His work named *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, *Mebâhis fî ulûmi'l-Hadîs ve Mustalahihî* and *Fikhu'l-luğa* are still being used as textbooks at many Arab universities. Moreover, the effects of Salih on the Islamic world, like his understanding of fiqh and language, his effect of the Qur'anic approach on the view of Islamic science, his tajdid (Novation) thoughts and answers to current problems were discussed at an international meeting called *Meâlimü't-tecdid fî fikriş-şehid ed-duktûr Subhî es-Sâlih* on 3-4 November 2006 in Beirut.

Salih's works were translated into various languages during his lifetime. Salih tries to save the Islamic thought from inertia. Their books are not collections of repetitions of the previous ones, but those are works that offer a suggestion and try to comprehend the period without leaving the essence of Islam.

Due to Salih's solutions to 20th century problems, an institution named "el-Munazzametü'l-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm (Arab Science, Culture and Education Organization)" award the prize, called "Et-Tefkîrû'l-İtîhâdî fî'l-İslâm (İjtihadi Thinking in Islam)", to Salih in

* Bu makale yazarın "Ulûmu'l-Kur'an Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

situation in the civil war at Lebanon. As a matter of fact, Sâlih was assassinated on 7 October 1986 while the civil war was going on and died after the incident.

Sâlih has a work in almost every branch of Islamic sciences. For this reason, we will limit the article to his views of the Qur'anic sciences. Lebanon has exposed to civil wars and occupation of foreign states several times. Due to the political instability of the state and dozens of sectarian divisions, Salih has always emphasized an alliance within Lebanon. In this sense, Sâlih has carried out a violent war against sectarianism and class-based separation.

He also wanted to see the Palestinian problem as the main problem of the Muslims during the time he lived. For this purpose, he have done many studies and researches, lectured for the independence of Palestine, he discussed the causes of the distress and expressed his thoughts on this issue.

One of the main considerations that shaping Sâlih's thought is his emphasis on liberty in all its aspects. It is based on respect that people appreciate each other's opinions.

Sâlih is a scholar who emphasizes in every setting that Islamic thought is in need of a tajdid. He wants to see 20th as an ijihad century. Stopping the ijihad certainly immobilize the Islamic thought. Firstly, places where recession, backwardness and inertia should be determined. After that, ijihad should be carried out without losing time. He also asked that the scholars be adept to the age and be aware of the culture and ideas of their time.

One of the most important characteristics of Salih is his literary personality. This feature can be easily seen in all his works. According to him, the Arabic language is the only element in the transfer of cultural heritage and the unity of the Arabs. As a matter of fact, Fikhu'l-Luga is one of the important sources in this area and this work can be seen as a step in the name of strengthening loyalty to Islam, not forgetting the past of the Arabs.

Salih's general views on Qur'anic scholarship are below:

He distinguishes revelation from inspiration, intuition, and unconsciousness. He also strongly criticizes the intellectuals of this period that trying to explain the revelations with such words. According to him, revelation is the lofty dialogue between two persons: The person who speaks, commands and gives (Allah) and second person who takes orders and fulfills them. Muhammad distinguishes revelation from inspiration that he receive from Allah precisely.

The verses of the Qur'an are divided into two parts: those related to the cause of the Nuzul (revelation) and the others not related to it. Verses that deal with the prophets of the previous ummah inform the unseen news of the future, the doomsday or describe heaven or hell within the scope of those not related to cause of the Nuzul. These kinds of verses, which are quite numerous, have not come down to a question as an answer or due to an issue. Allah has sent down these verses to guide people to the right direction and has placed them in siyaq-sibaq.

Sâlih classifies the verses that came down in Mecca or Medina as triplets, beginning (first), intermediate (middle), and last period (final). He thinks that the main center of the seeds of doubt, which Orientalists are trying to instill into the Muslims, is the problem of around the Macci-Madani verses.

GİRİŞ

Subhî Sâlih, son dönem Lübnan'ının önde gelen çok yönlü bir âlimidir. Gerek İslamî ilimler gerekse diğer sosyal ilimler sahasında yetkinliği bulunan Sâlih, özellikle Arap dünyasında aksiyoner kişiliğiyle de önemli bir yer edinmiştir. Lübnan'da mezhepsel ve sınıfsal ayrılığı bertaraf etmeye ve iç savaşın sona erdirilmesine yönelik aktif görevler üstlenmiş bir bilginidir.

Kendisi henüz hayatıyken dört önemli eseri Türkçeye tercüme edilmesinden ülkemizde oldukça tanınan Sâlih hakkında onu kuşatan bir çalışma yapılmamıştır. Bu alandaki eksikliği bir nebze gidermek bu makalenin asıl gayesidir. Bu sebeple Sâlih'in hayatı, eğitim-öğretim tecrübesi, ilmî kişiliği, telif ettiği eserler ana hatlarıyla konu edilecek ve öne çıkan temel görüşleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. HAYATI

1.1. Doğumu ve Nesebi

Subhî Sâlih, 1926 yılında Lübnan sınırları içinde yer alan Trâbluşşam'da¹ doğdu.² Tam adı, Subhî b. İbrahim Mustafa es-Sâlih'tir.

Türk olduğu da söylenen³ Sâlih'in ailevi kökleri Yemen'deki ilk Arap kabilelerine kadar uzanır. Sâlih ailesinin çok geniş bir ailevi köke sahip olduğu ve bu ailenin bazı kollarında kürt kökenlilerin de olduğu söylenmiştir. Aile, Mısır, Filistin, Ürdün, Lübnan, Irak ve Suriye gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış ve ailenin aslen Arap olanlarından bir kısmı Fas'a da yerleşmişlerdir.⁴ Hristiyan ve Müslüman mensupları bulunan Salih ailesinin, İslam'ı benimseyen soyundan gelen⁵ Sâlih, inançlı ve temiz bir çevrede yetişmiş, küçüklüğünden itibaren âlimlerin meclislerinde bulunmuştur. O, ilim ve fazilet sahibi bir aileye mensuptur.⁶ Kardeşi Şeyh Nâsır, Lübnan Sünnî Şer'i Mahkemesi ve Mîna'da (Trâbluşşam) bulunan Cemiyetu Mekârimi'l-Ahlâki'l-İslâmiyye'nin başkanlığını yapmış; yine kardeşi olduğu söylenen Taha Sâbuncî ise Kuzey Lübnan Müftülüğünde bulunmuştur.⁷

1 Libya'nın başkentinin ismi de *Trâbluş*'dur. Osmanlı sınırlarında *Trâbluş* ismini taşıyan iki şehir olduğundan Şam bölgesindekine *Trâbluş-ı Şam*, Kuzey Afrika'dakine ise *Trâbluş-ı Garp* denilmiştir. Bu konuda bk. Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (2004): 46.

2 Muhammed Hayr Ramadan Yusuf, *Tetimmetu'l-a'lâm li'z-Zirikli*, 2. Baskı (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2002), 241; Ahmed el-'Alâvene, *Zeylül-a'lâm kâmûs terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-musta'ribin ve'l-mus-teşrikîn* (Cidde: Dâru'l-Minâre, 1998), 103; Subhî Sâlih "et-Ta'rif bi'd-duktûr Subhî es-Sâlih", *Mecelletü'l-Arabiyye li's-Sekâfe* VI/11 (1986): 107.

3 Nizâr Abâza - M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmu'l-a'lâm zeyl li kitâbi'l-a'lâm li Hayriiddin ez-Zirikli* (Beirut: Dâru Sâdir, 1999), 129; Darbuna, Mu'âz el-Hatib, "el-Allâme eş-şehid Subhî es-Sâlih", erişim: 20 Nisan 2018, <http://www.darbuna.net/blog/2007/04/02/العلامة-الشهيد-الدكتور-صبيح-الصالح/>.

4 Bu konuda bk. Yabeyrouth, "Âli Sâlih", erişim: 20 Nisan 2018, <https://www.yabeyrouth.com/7927-ال-صالح>.

5 Aynı soydan gelen Müslüman ve Hristiyan önemli bazı şahsiyetler için bk. Yabeyrouth, "Âli Sâlih".

6 Nezhî Kibâre vd., *Trâbluş fi'z-zâkire* (Trablusşam: Müessesetü's-Safadi, 2010), 73.

7 'Alâvene, *Zeylül-a'lâm*, 103; 'Alâvene, her ne kadar Taha Sâbuncî'nin Sâlih'in kardeşi olduğunu söylese de, yapılan araştırma neticesinde Sâbuncî onun kardeşi olmayıp, ailesinin bir ferdidir. Bu konuda bk. Yabeyrouth, "Âli es-Sâbuncî", erişim: 20 Nisan 2018, <https://www.yabeyrouth.com/7924-الصابنجي>.

1.2. Eğitim-Öğretim Hayatı

Subhî Sâlih, ilk dinî ve modern eğitimini Trablusşam'da aldı.⁸ İlköğrenimini Mînáda tamamladıktan sonra dönemin önemli dinî eğitim kurumu olan Trablusşam Dâru't-Terbiyeti ve't-Ta'limî'l-İslâmiyye Lisesi'ne kaydoldu.⁹ Henüz o yaşlardayken cumaları hutbe okumaya, mescitlerde dersler vermeye başladı. Hutbeleri büyük ilgi gördü.¹⁰ Üstün zekâ ve başarısını fark eden ilim adamlarından Abdulkerîm 'Uveyde (1865-1958), onu Ezher Üniversitesi'ne yönlendirdi.¹¹

Lise eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra 1943 senesinde Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'ne kaydolun Sâlih, 1947'de mezun oldu. 1949 yılında aynı bölümde yüksek lisansını tamamladı.¹² Aynı dönemde Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arap Edebiyatı derslerini de takip etti. 1947 senesinde kaydolduğu bu bölümden, 1950'de mezun oldu. İki fakülteyi birlikte okurken bir taraftan da İngilizce ve Fransızca'yı öğrenmeye çalıştı.¹³ 1950 yılında 24 yaşındayken Trablusşam'a geri döndü. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra aynı yıl eğitim için Fransa'ya gitti.¹⁴ 1954 senesinde Sorbon Üniversitesinde edebiyat alanında doktorasını aldı.¹⁵ Doktora tezi olarak *Les délices et les tourments de l'Au-delà dans le Coran* adlı çalışmasını onu tamamlayıcı olarak *l'Islam et esprit social* adlı konuları Fransızca olarak hazırladı.¹⁶ Paris'teyken birlikte doktora yaptığı İffet Akkârî Hanım ile evlendi.¹⁷

Sâlih, Trablusşam ve Kahire'de aldığı eğitime ilaveten, Sorbon'da sosyoloji ve felsefe eğitimi aldı. Fransa'da önde gelen fikir adamları ve müsteşriklerden dersler almış, oradayken İslâmî yönünü yitirmeden Batı medeniyetinin metot ve esaslarını öğrenmiş, modernitenin değiştirdiği birçok değer ve nizamı gözlemleme imkânını elde etmiştir.¹⁸

Sâlih, Paris'te geçirdiği dört sene içinde sadece teziyle ilgilenmemiş orada çeşitli aktivitelere katılmış ve birçok alanda Müslümanlara katkıda bulunmuştur. Paris'te öğrenciyken Muhammed Hamîdullah (1908-2002) ile birlikte *İslâm Kültür Merkezi*'ni

8 Yusuf, *Tetimmetu'l-a'lâm*, 242.

9 Yusuf el-Mar'aşlı, *İkdü'l-cevher fi ulemâi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-hamisi aşer* (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2006), 2: 1855; İsa Fettüh, "Üstâzi ed-duktür Subhî es-Sâlih 1926-1986", *Mecelletü'l-Mevkifi'l-Edebi* 434 (2007): 134.

10 Fettüh, "Üstâzi", 134.

11 Mar'aşlı, *İkdü'l-cevher*, 2: 1855.

12 Yusuf, *Tetimmetu'l-a'lâm*, 242.

13 Albayan Newspaper, Taha es-Sâbüncü, "Min iğtiyâliş-şehîd Subhî es-Sâlih ... ve li mâzâ uğtîle?", erişim: 21 Nisan 2018, <http://www.albayanlebanon.com/news.php?IssueAr=33&id=1209&idC=10>.

14 Tourathtripoli, Mahmûd Hamed Süleymân, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih", erişim: 21 Nisan 2018, http://www.tourathtripoli.com/index.php?option=com_content&view=article&id=53:2009-11-16-08-39-28&catid=20&Itemid=24.

15 Yusuf, *Tetimmetu'l-a'lâm*, 242.

16 Sâlih, "et-Ta'rif", 107; Abdulaziz Hâci, "Subhî es-Sâlih ve cuhûduhu fi 'ulûmî'l-Kur'ân min hilâli kitâbihi mebahis fi 'ulûmî'l-Kur'ân", *et-Türâsu'l-Arabî* 115 (2009): 21.

17 İbrahim Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 452.

18 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

kurmuştur. Bu merkez hem Fransa'da hem de dünyada tesis edilen ilk İslam kültür merkezidir.¹⁹ Ayrıca Paris Camii'nde cuma hutbelerini okudu ve bölgede bulunan Müslüman teşkilâtlarında yoğun faaliyetlerde bulundu. *Fransız Kültürü Kulübü*'nde konferanslar verdi. Paris'te bulunan Afrika kökenli Müslümanlara özellikle Kuzey Afrikalı müminlerin eğitimine ve Arapça öğrenimine katkı sağladı.²⁰

Sâlih, Ezher ve Kahire üniversitelerinde 7 yıl ve Fransa'da 4 yıllık eğitimden sonra tekrar Trablusşam'a döndü. Lübnan'a döndükten sonra 32 yıl boyunca çeşitli üniversitelerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulundu, kendini kitap telifine adanmıştı.²¹ İlk görevine Bağdat Üniversitesi'nde başladı (1954-1956) ardından Dımaşk Üniversitesi'nde (1956-1963) yedi yıl görev yaptı. Beyrut Üniversitesi'nin kuruluşundan (1963), suikaste uğradığı 1986 yılına kadar bu üniversitenin *İslâmiyyât ve Fıkhu'l-lugâ* bölümlerinde öğretim üyeliği görevini yürüttü.²² Bunun yanı sıra 1973-1983 yılları arasında Lübnan Üniversitesi'nde derslere girdi. 1977'de bu üniversitenin Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'ne dekan oldu. Daha sonra *Fıkhu'l-lugâti'l-'arabiyye ve İslâmiyyât* kürsüsü başkanlığına getirildi ve bu alanda dersler okuttu.²³

Sâlih, Lübnan'da bulunan birçok ilim ve hayır kuruluşuna da üye olmuştur. Bir müddet başkanlığını Lübnan Müftüsünün yaptığı, Lübnan'ın en yüksek dinî otoritesi konumundaki *el-Meclisü's-Şer'iyyü'l-İslâmiyyü'l-'Alâ'*'nin başkan vekilliğini yaptı.²⁴ Daha sonra *Reîsü'l-Meclis li Müftî'l-Cumhûriyeti'l-Lübnâni* vekilliğine seçildi.²⁵ Ayrıca, *Râbitatü Ulemâi Lübnân* (Lübnan Âlimler Birliği) genel sekreterliği, *el-Cebhetü'l-İslâmiyyetü'l-Vataniyye*, *el-Lecnetü'l-Ulyâ li'l-Karnî'l-Hâmisi Aşri'l-Hicrî* (Hicri 15. Asır Yüksek Kurulu) ve *el-Cem'iyyetü'l-Hayriyyetü li Ri'âyeti Etfâli'l-Müslimîn* (Müslüman Çocuklarını Himaye Cemiyeti) gibi kurumların başkanlığını²⁶ da bir müddet yürüttü. Aynı zamanda birçok akademik kuruluşun üyesi olmuştur. Kahire'de *Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye*, Fas'ta *Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye*, Bağdat'ta *el-Mecme'u'l-İlmiyyü'l-'Irâki* ve Suriye'de bulunan *Lecnetü'l-İşrâfi'l-'Ulyâ 'Ale'l-Mevsû'ati'l-'Arabiyyeti'l-Kübrâ* gibi kuruluşlarda üyeliği bunlardandır.²⁷

Kuzey Afrika, Arap dünyası ve Batı da yirmiyi aşkın ülkeye ilmî seyahatlerde bulunan ve konferanslar veren Sâlih, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 27-

19 Mar'aşlı, *'İkdü'l-cevher*, 2: 1855.

20 Sâlih, "et-Ta'rîf", 107.

21 Münir el-Balebekki, *Mu'cemu a'lâmi'l-mevrid* (Beyrut: Darul-İlm li'l-Melâyin, 1992), 268.

22 Darbuna, "el-'Allâme eş-şehîd Subhî es-Sâlih".

23 Hâci, "Subhî es-Sâlih", 23; Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452; Sâlih, "et-Ta'rîf", 108; Sâlih, bu görevlerinin yanı sıra Tunus, Ürdün, Rabat, Riyad, Lyon ve Paris'te misafir öğretim üyeliği sıfatıyla dersler de vermiştir. Bu konuda bk. Fettûh, "Üstâzi ed-duktûr", 134; Mar'aşlı, *'İkdü'l-cevher*, 2: 1855; David D. Grafton, *The Christians of Lebanon: Political Rigts in Islamic Law* (London: Tauric Academic Studies, 2003), 131.

24 Yusuf, *Tetimmetü'l-a'lâm*, 242; Mar'aşlı, *'İkdü'l-cevher*, 2: 1856.

25 Fettûh, "Üstâzi", 135.

26 Hâci, "Subhî es-Sâlih", 22.

27 Sâlih, "et-Ta'rîf", 108; Mar'aşlı, *'İkdü'l-cevher*, 2: 1856.

30 Kasım 1978'de İstanbul'da düzenlenen *Rü'yet-i Hilâl* Konferansı için Türkiye'ye de gelmiştir.²⁸ Fas'ta *ed-Dürüsü'l-Haseniyye* denilen ve kralın huzurunda halen sürdürülen geleneksel ilmî sohbetlere bir süre katılmıştır.²⁹ Ayrıca, hicri on beşinci asrın mevcut sorunlarına getirdiği açıklamalara binaen 1986 Haziran'ında merkezi Tunus'ta bulunan *el-Munazzametü'l-Arabiyyetü li't-Terbiyeti ve's-Sekâfeti ve'l-'Ulûmi* (Arap Bilim, Kültür ve Eğitim Örgütü) adlı kurum Sâlih'i,³⁰ "*et-Tefkirü'l-İctihâdi fi'l-İslâm (İslâm'da İctihâdi Düşünme)*" ödülüne lâyık görmüştür.³¹

1.3. Vefatı

Sâlih, 7 Ekim 1986 sabahı Müslüman yetim çocukların eğitimi için tesis edilen Beyrut'un batısındaki Sâgiyetülenczir meydanında *Medresetü'l-Cem'iyeti'l-Hayriyye*'nin önünde arabadan inerken, maskeli ve silahlı iki kişi tarafından kendisine üç el ateş edilmiştir. Suikaste uğrayan Sâlih'in öldürülmeden birkaç gün önce tehditler aldığı, ancak onun bu tehditleri umursamayıp, hiçbir önlem almadığı söylenmiştir.³²

Suikast haberi duyulduğunda Lübnan baştanbaşa sarsılmış, bazı yabancı ve Arap liderler vefatı sebebiyle taziyelerini sunmuşlardır.³³ Ailesiyse suçluların tespiti ve cezalandırılması için herhangi bir istekte bulunmamıştır.³⁴ Taha Sâbûncî, bunun iki sebepten olabileceğini vurgular: Birincisi, böyle bir durumda adalet konseyine suç duyurusunda bulunma hakkı devletin sorumluluğundaydı ve o dönemde Lübnan devleti dış güçlerin hâkimiyeti altındaydı. İkincisiyse ailenin suçluyu öğrenmeyi reddetmesidir. Ümmete mal olmuş bir şehidle bir caninin kanının birbirine mukabil olamayacağı düşünülmüş ve canilerin durumu daha şiddetli ve cezası daha acıklı olan ahirete bırakılmıştır.³⁵

28 Sâlih, "et-Ta'rif", 114; Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452.

29 Osmanlı Devleti'ndeki *Huzur Dersleri*'ni andıran bu dersler Fas'ta, 1963'te başlayıp günümüze kadar devam edilmektedir. Ramazan ayında icra edilen dersler, halka radyo ve televizyonda canlı olarak verilmektedir. Sâlih 1974 ve 1983 yılları arasında üç kez bu dersleri sunmuştur. Bu konuda bk. Ahmed ed-Dâvî, "Eserü'l-üstâzi'd-dukâtür Subhî es-Salih fi'd-ders-i'l-câmiü bi'l-mağrib", *Behsun Mukaddemun li'l-Mu'temerid-Duveliyiy "Me'âlimu't-tecdîd fi fikriş-şehid eş-şeyh Subhî es-Sâlih"* (Trablus: Câmî'atu'l-Cinân, 3-4 Ekim 2006), 2.

30 Hâcî, "Subhî es-Sâlih", 23.

31 *Mecelletü'l-Faysal* 117 (December 1986): 143.

32 Darbuna, "el-'Allâme eş-şehid Subhî es-Sâlih"; Sâlih hakkındaki *DİA* maddesinde *rastgele sıkılan bir kurşunla öldürüldüğü* belirtilmiştir. Oysaki Sâlih'in tehdit alıyor olduğu bilgisi ve o dönemde Lübnan'da pek çok suikastın vuku bulması onun bir tertibe kurban gittiğini göstermektedir. Nitekim 1989 yılında Lübnan Müftüsü Hasan Hâlid de bir suikaste uğramıştır. O dönemdeki suikastlar için bk. Memory At Work, erişim: 21 Nisan 2018, "Men katele men? Fihrisu'l-iğtiyâlâti's-siyâsiyyeti fi Lübnân", <http://www.memoryatwork.org/index.php/subtopic/1/15/10052>; Kurzman ise Sâlih'in Şii bir milis tarafından öldürüldüğünü belirtmekte, ancak herhangi bir delil öne sürmemektedir. Bu konuda bk. Charles Kurzman (Ed.), *Liberal Islam: A Sourcebook* (Oxford-New York: Oxford University Press, 1998), 12; Sâlih'in, Tahran'da yapılacak olan İslami bir toplantıya katılmayı reddedip, İranlıları kızdırdığı bu sebeple Şii milisler tarafından öldürüldüğü iddiası için bk. Itamar Rabinovich vd., *Middle East Contemporary Survey* (London: Westview Press, 1986), 471.

33 Grafton, *The Christians*, 131; *Mecelletü'l-Faysal*, 143.

34 Abdulhadi Bû Tâlib, "Ved'ân rafikünâ Subhî es-Sâlih", *el-Akademiyye* 4 (1987), 340.

35 Albayan Newspaper, "Min iğtiyâlîş-şehid Subhî es-Sâlih ... ve li mâzâ uğtile?."

Hristiyan ve Müslümanlar arasında diyalogun savunucusu,³⁶ Lübnan içinde birlik, hürriyet ve barış yanlısı olan Sâlih'in, neden öldürüldüğü konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bazıları, İslam mezhepleri arasında fitne oluşturduğu; vatanseverlerin saflarını böldüğü; Müslümanları kendisinden mahrum ettiği ve Filistin direnişini savunduğu gibi sebepler ileri sürmüştür. Bazılarıysa ulusal birliğin yerleştirilmesine ve dış güçlerin Lübnan'dan ellerini çekmesine yönelik çabalarda bulunduğu; bazı Arap rejimlerinin yalanlarını ortaya çıkardığı; Lübnan'ı yok eden komplo ve entrikalara karşı durduğu; herkesi kapsayan bir barışa çağırdığı ve böylece vatan ve bireyler üzerine oynanan kaos planlarını düşürmeye çalıştığı gibi nedenler öne sürmüştür.³⁷

Sâlih'in suikasta uğradığını Roger Garaudy (1913-2012) öğrendiğinde hakkında şunları söylemiştir: “İslâm'ı bir din ve hayat biçimi olarak sevdim. Ruhum bu hoşgörülü ince mesajın güzellikleriyle hislendi. Yokluğuyla bize eziyet/acı çektirecek olan o dostla yapılan uzun diyaloglar aklımdan bir anda geçiverdi. Doktor arkadaşımı her gördüğümde onda bu İslâmî hoşgörüyü buldum. Ah şu fenalık! Lübnan'da meydana gelen bu olay ne feci!”³⁸

Nihayetinde Lübnan'daki yoğun iç karışıklıklar sırasında Sâlih, 60 yaşında suikaste uğramış, cenazesi Beyrut'tan Trablusşam'a götürülmüş ve orada defnedilmiştir.³⁹

2. İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ

2.1. İlmi Kişiliği

Subhî Sâlih, yaşadığı dönemde değeri anlaşılıp eserleri çeşitli dillere tercüme edilen, İslam âleminin ve özellikle Lübnan'ın önemli mütefekkirlerinden biridir.⁴⁰ Altmış yıllık ömründe, zekâsı ve tükenmeyen azmiyle ciddi eserler ortaya koymuş, çeşitli üniversitelerde eğitim vermiş ayrıca birçok ilmî heyete üye olup, çağına yön vermiş biridir. Yaşadığı dönem Lübnan'ını aşan çok yönlü bir mütefekkir olmakla beraber ayrıca o şefkatli bir âlimdir.⁴¹

Sâlih'in yazdığı eserlere bakıldığında birçok alanda derinleştiği görülmektedir. Kaynaklar onu fakîh, müfessir, muhaddis, edebiyatçı ve birçok ilim dalında vukûfiyet sahibi biri olarak tanıtır. O, anlayışlı, hazır cevap ve sağlam karakterli biridir. Başarılı bir muallim, hocalarının övgüsünü kazanan, öğrencilerinin takdirlerini toplayan araştırmacı, yazar ve ayrıca etkileyici bir vaizdir. Öğrencileri, onun sadeliğini,

36 Grafton, *The Christians*, 131; Kibâre vd., *Trâblus fi'z-zâkire*, 73; Mar'aşlı, *İkdü'l-cevher*, 2: 1856.

37 Sâbüncü'nin, Sâlih'in suikaste uğramasında dönemin Cumhurbaşkanı'nın parmağının olabileceğini ima eden sözleri ve neden öldürülmüş olabileceğiyle ilgili kanaati için bk. Albayan Newspaper, “Min iğtiyâliş-şehid”.

38 Alaqeelabumostafa, “eş-Şeyh ed-duktür Subhî İbrâhîm es-Sâlih”, erişim: 10 Ocak 2016, <http://alaqeelabumostafa.com/CharDetails.asp?CharID=12635>.

39 Kibâre vd., *Trâblus fi'z-zâkire*, 73.

40 *Mecelletü'l-Faysal*, 143.

41 Öğrencisi Muaz Hatib'in bu konudaki ifadeleri için bk. Darbuna “el-'Allâme eş-şehid Subhî es-Sâlih”.

tevazusunu, yumuşak huyluluğunu, hoş davranışlarını ve şahsını hürmetle anmaktadırlar.⁴²

Sâlih, İslâmî düşünceyi ataletten kurtarmaya çalışır. Eserleri, genel olarak öncekilerin konularını tekrarlayan derlemeler olmayıp, İslam'ın özünden ayrılmayarak çağı okumaya çalışan ve çağa teklifler sunan çalışmalardır.⁴³

Sâlih, çalışmalarının olumsuz etkilenebileceği düşüncesiyle siyasilere ve siyasetten uzak durmaya gayret eder. Nitekim dönemin önemli kültür kurumlarının birinden İslam'da yenilenme ödülünü aldığı anda, dönemin Arap liderleri bundan etkilenmişlerdir. Libya devlet başkanı Muammer Kaddafi (1942-2011), *Dâru Neşri Kübrâ* ve daha yayına başlamayan günlük gazete *Cerîdetu's-Sefer*'in idaresini ona teklif etmiş, o, nezih bir şekilde özrünü dileyerek bu teklifi kabul etmemiştir. Ayrıca Fas Kralı II. Hasan (1929-1999) kendisine bir villayla Fas'ın bir üniversitesinde öğretim üyeliği teklifinde bulunduğu anda o, herhangi bir Arap rejimine taraftar olmayı istemediğinden mahcubiyetle özürlerini iletmiştir.⁴⁴

Kitapları birçok Arap ve İslam üniversitelerinin eğitim programına girmiş, birçok âlim ve araştırmacının, dil, edebiyat, fıkıh gibi çeşitli alanlarda referanslarından olmuştur.⁴⁵ Fransızca'yı iyi bilmesi, bu dilde eserler telif etmesinden ötürü Fransız kültürünün yoğun etkisi altında olan Kuzey Afrika'da tanındığı ve eserlerinden istifade edildiği bilinmektedir.⁴⁶ Batıdaki çalışmaları da takip eden Sâlih, çeşitli eserlerinde A. Sprenger, J. Sauvaget, I. Goldziher, W. Ahlwardt, F. Wüstenfeld, R. Blachère, C. Brockelmann, Frankel, Louis Gardet, M. Henri Laoust gibi şarkiyatçıların İslâm, Kur'an ve hadis hakkındaki iddialarına cevaplar vermiştir.⁴⁷

2.2. Öne Çıkan Görüşleri⁴⁸

2.2.1. Sosyal Hayata İlişkin Görüşleri

İttihad: Sâlih'in ana fikrî esaslarından biri Araplıkla İslam arasında mutlak bütünleşmeye olan inancıdır.⁴⁹ Ona göre ruhlardaki imanı ve manevi değerleri diriltmeye

42 Alaqeelabumostafa, "eş-Şeyh ed-duktür Subhî İbrâhîm es-Sâlih"; Dimaşk üniversitesinden öğrencisi İsa Fettüh'un, hocası hakkındaki övücü ifadeleri için bk. Fettüh, "Üstâzî", 135.

43 Mar'aşlı, *İkdi'ul-cevher*, 2: 1856.

44 Sâbüncü, Sâlih'le bu durumu konuştuğunda o; "kralla bu şekilde bir bağının olmasını istemiyorum" dediğini, Şeyh Tâhâ, bunun; "bir şekilde kendi kültürü ve ahlakına uygun bir kral oluşturma imkânı olduğunu" hatırlattığında kendisi ona "saray siyasetinden, onun değiştirmelerinden ve de cazibesinden korkuyorum." dediğini aktarır. Bu konuda bk. Albayan Newspaper, "Min iğtiyâliş-şehid Subhî es-Sâlih ... ve li mâzâ uğtile?"

45 Albayan Newspaper, "Min iğtiyâliş-şehid Subhî es-Sâlih ... ve li mâzâ uğtile?"

46 Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452.

47 Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452; Bu konuda bk. Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1988), 79, 82, 175, 192.

48 Sâlih'in, İslâmî ilimler geleneğinde neredeyse her alanda bir telifi bulunmaktadır. Hiç şüphesiz Sâlih'in onlarca telifi ile sekseni aşan tebliğ ve makalelerini bir makale formatında ortaya çıkarmak çok güç bir durumdur. Bu nedenle makalede bir sınırlamaya gidilerek Sâlih'in öne çıkan fikrî ana esaslarını teşkil eden sosyal hayata dönük görüşleriyle birlikte Kur'an ilimlerine dair görüşleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

49 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

yardımcı olacak şey, İslam düşüncesinde saklıdır. O, bölgesel, mezhepsel, ırksal ve partizanlıktan uzak bir Arap birliğini ve dayanışmasını sağlamaya çalışmıştır. “Veba” olarak nitelediği bu hastalıklar toplumun, vatanın ve ümmetin birliğini yok edip öldürmektedir. O, mezhepsel ve sınıfsal ayrılıklardan uzak bir Arap dünyasının hayaliyle yaşamakta, bunun çaresinin de ancak Araplık ile İslam arasında oluşacak bir ittihadan geçtiğini öngörmektedir.⁵⁰ Lübnan iç savaşlarının verdiği yıkım, Filistin konusunda Arap ülkelerinin İsrail’e karşı acizyetleri ve Arap liderlerinin basiret ve firasetten yoksun yönetimleri Sâlih’i derinden etkilemiş ve bu durum onu bu tür sorunlara karşı çareler aramaya sevk etmiştir. Ayrıca etnik olarak homojen bir yapıya sahip olan Lübnan’da kozmopolit yapıyla birlikte mezhepsel ayrılıklar Sâlih’i, Arapların kendi özyüklerine dönerek bir ittihadın oluşması fikrine yol açmış olduğu görülmektedir.

Sâlih, mezhepçiliğe ve sınıf temelli ayırımı karşı amansız bir savaş yürütmüştür. Bu amaçla Lübnan’ın ulusal birliği ve Araplılığı gibi ortak değerlere vurgu yapmış, farklı bölge ve ırklar arasında adaleti ikame etmeye çalışmıştır. O, 1975 yılında bölünme riski yaşayan Lübnan ulusunun mevcudiyetinin tamamını tehdit eden, siyonistlerin Lübnan içişlerine nüfuz ettiği, silahlı milisler arasında vatanın taksim edildiği, bölgesel, mezhepsel ve sınıfsal fitnenin körüklenip Lübnan iç savaşı çıkarıldığı dönemde, ne olursa olsun aynı söylemlerini devam ettirmiştir. Lübnan iç savaşı esnasında İsrail’in istilası ve ülkenin her tarafının yıkılması, özellikle Beyrut’un işgal edilip Filistinli direnişçilerin 1982 yılında ülkeden çıkarılmasıyla ülke bölünmenin eşğine gelmiştir. Bu durumu ortadan kaldırmak için Lübnan halk hareketi başladı. Protestolar ve demokratik söylemlerle bu hareket çatışma alanlarına kaydı. Bu hareket 1985 yılında grev için açık çağrıda bulundu. Nitekim halkın yüksek muhalefet hareketi sonuç verdi ve milislerin işlediği suçlar yavaş yavaş azalmaya başladı. Sâlih’in büyüyen popülaritesi o döneme aittir. Kendisi bu sırada etkili konuşmaları, makaleleri ve cesur duruşuyla iç savaşı bitirecek bu harekete insanları davet etmiştir.⁵¹ O, devrimcilerin, milliyetçilerin, Hıristiyan ve Müslümanların tutundukları mezhepsel şaibeleri ve tarihsel yalanları teşhir etmeye çalışıp, Lübnan içinde ittihadı ön ayak olmaya çalışmıştır. Nitekim *Nehcu’l-Belâğa* adlı esere yaptığı tahkikin mukaddimesinde Müslümanları tevhit sancağı altında birlik olmaya davet etmiş ve tarihçilere bir fırkanın diğerine olan zaferini değil, gerçekleri ortaya çıkarmaları konusunda ayrıca bir uyarıda bulunmuştur.⁵²

Filistin Sorunu: Sâlih, Filistin sorununun Müslümanların ana sorunu olarak itibar edilmesini istemiştir. Bu sebeple Filistin halkının hürriyetinin yanında durmuş, bu konuda birçok çalışma ve araştırmalar yapmıştır. Filistin’in bağımsızlığı için konferanslar vermiş, zaferin ve hezimetin sebeplerini ele alıp bu konuda düşüncelerini

50 Al-makarem, “el-Müessetül-cemî’yye el-‘allâme el-müceddid eş-şehidü’l-hâlid eş-şeyh ed-duktûr Subhî İbrâhîm es-Sâlih”, erişim: 12 Ocak 2016, http://al-makarem.com/?page_id=37.

51 Tourathtripoli, “eş-Şeyh Subhî es-Sâlih”.

52 Seyyid Radî, *Nehc’ül-Belâğa Hz. Ali’nin Hutbeleri, Mektupları, Emirnameleri ve Kısa Sözleri*, trc. Beşir Işık vd., (Ankara: Birleşik Kitabevi, 1990), 24.

izhar etmiş ve Lübnan da bulunan Filistinli mücahitler için sığınaklar bulmaya çalışmıştır.⁵³ Sâlih, hayatı boyunca tüm şartlarda, yazdıklarında ve görüşlerinde bu sabiteler üzerinde hareket etmiştir. Hatta suikaste kurban gitmesinin sebebinin bu olabileceği söylenmiştir.⁵⁴

Arap Dili: Sâlih'in fikir ve metodundaki ana sabitelerinden bir diğeri Arap dilini ve ilimlerini muhafaza etme düşüncesidir. Arapçanın Arap birliğini sağlamaya, imanını yüceltmeye, medeniyet ve mirasını muhafaza etmeye muktedir bir dil olduğunun idrak edilmesini istemiştir.⁵⁵ O, Arap olmayı İslamla eş değer görüp bu algının mimarı olan Arap dilinin özelliklerinin kaybedilmemesi ve Araplar arasında hâkim unsur olmasını sağlamak için bu konuda birçok konferanslar vermiş, dilsel çalışmalarda bulunmuştur. Nitekim *Fıkhu'l-Luga* adlı eseri alandaki önemli kaynaklardan biri olup Arapların geçmişlerini unutmayıp, İslamîliklerini sağlamlaştırma adına yapılmış bir eser olarak görülebilir.

Hürriyet: Sâlih'in zihin dünyasını şekillendiren esas düşüncelerinden biri; bütün mana, şekil ve yönleriyle hürriyete/özgürlüğe olan inancıdır. Bu düşüncesi, prensip ve başlangıç olarak insanların birbirlerinin görüşlerine karşı duyacağı saygıya dayanmaktadır.⁵⁶ O, siyasî, sosyal ve dinî açıdan farklı kanaatler arasında sıkı bağlar kurmaya çalışmıştır. Siyasî ve ferdî özgürlüğü ihmal etmesi gerekçesiyle marksizmi/komünizmi; toplumun tabakaları arasında adalet sağlayamaması, sosyal hürriyete engel olması nedeniyle de kapitalizmi reddetmiştir. Bu sebeple altmışların başında Nasır devriminin ortaya çıkardığı iktisadî ve sosyal yaklaşımların destekçisi olmuştur.⁵⁷

Sâlih, yaşadığı sürece Müslümanların sorunlarının çözümüne kafa yormuş ve bunun için sayısız aktivitelerde bulunmuştur. 1954'te Fransadayken Cezayir Bağımsızlık Savaşı başlayınca, Paris'te bulunan Cezayirli öğrencilerle ilgilenip, onlarla birlikte Cezayir'in bağımsızlığı için devrimin nasıl yapılacağıyla ilgili konuşmalar yapmış ve bu toplantılara katılan öğrencilerden bazıları daha sonra Cezayir devriminin komutanlarından olmuştur. Sâlih, 1952'de Mısır'da Nasır devrimi patlak verdiğinde umutlarını dillendirebilecek özgür bir ortam bulmuştur. O, haricî ve dâhilî düşmanlara karşı durmuş, hedeflerini müdafaa etmek için daima bilfiil çaba sarf etmiştir.⁵⁸ 29 Ekim 1956 Süveyş krizinde⁵⁹

53 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

54 Al-makarem, "el-Müessetü'l-cemiyeye el-'allâme el-müceddid".

55 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih"; Sâlih'in Arap dili veya Araplık unsuruna olan bu vurguları Lübnan içinde ki kozmopolit yapı ile birlikte düşünüldüğünde yerine oturmaktadır. Lübnan'ın on yıllarca süren iç savaş ve dış güçlerin işgalleri ve buna zemin oluşturan ülkedeki onlarca mezhepsel grup ve kendisinin Lübnan içindeki birliğe vesile olması için ortak değerlere yaptığı vurgular Salih'in Arap diline dair vurgularının milliyetçi gayelerden ziyade ülkesinin bütünlüğünü içte ve dışta sağlamaya yönelik adımlar olduğu görülebilir.

56 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

57 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

58 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

59 Süveyş Savaşı veya II. Arap-İsrail Savaşı olarak bilinir. 1956 yılında, bir tarafta Mısır, diğer tarafta İngiltere, Fransa, İsrail ve üçüncü tarafta ABD ve BM'nin olduğu, diplomatik ve askeri karşılaşmalarla gerçekleşmiştir.

1967⁶⁰ ve 1973 savaşlarında⁶¹ da aynı şeyi yapmıştır. O, ellili ve altmışlı yıllardaki bütün Arap kurtuluş savaşlarını desteklemiş ve işgalci sömürgecilerin İslam yurtlarından çıkarılmasına destek vermiştir.⁶²

Tecdid: Sâlih, İslâm düşüncesinin bir tecdide muhtaç olduğunu her ortamda vurgulayan bir âlimdir. Hicri 15. asrın içtihat asrı olmasını ve içtihadın bu asra damgasını vurmasını istemiştir. Ona göre içtihadı durdurmak şüphesiz İslamî düşünceyi donuklaştırmıştır. İctihadın ilk basamağı olarak en başta durgunluğun, cansızlığın, geri kalmışlığın ve donukluğun olduğu yerleri belirlemek gerekmektedir. Ardından içtihadı girilmesi. O, âlimlerin İslam davasının gerektirdiği şekilde kültürlerini arttırmalarını ve dünyada bulunan kültür ve düşüncelerden haberdar olmalarını istemiştir.⁶³

Sâlih, günümüz için içtihadın gerekliliğini ilmi bir yöntemle ispatlamaya çalışmıştır. O, içtihadın her asırda süregeldiğini ve kapısının kapanmadığını, şeriatın esasının da hikmete dayandığını belirtir. Müçtehidin, ahkâm ayet ve hadislerini iyi bilmesinin gerekliliğine ve Kur'an diline vukûfiyetinin sağlam olması ile içtihadta yeni formel bir dilin şekillenip bundan sonra naslardan hüküm çıkartılmasına vurgu yapar. Banka, hazine bonoları, tahvil senetleri, sigorta, borsa, yatırım fonlarıyla ilgili sorunlarla kamu hukuku, demokratik hak ve hürriyetler, neslin korunması vb. sorunlara asrın cevap beklediğini dile getirir. Bunca sorun karşısında helal ve haramı konu edinen 500 kadar ahkâm ayetiyle büyük sünnet mecmualarında 3000'i geçmeyen ahkâm hadisi olduğunu ve sınırsız sorun karşısında Kur'an ve sünnetin sustuğu alanlarda içtihadın gerekliliğine temas eder. Maslahat-1 mürsele kavramına önem verir. Zaruret prensibinin genişletilmesi, ihtiyaç ve maslahat kavramının daha iyi anlaşılması yönünde içtihad çağrısında bulunur.⁶⁴ Sâlih, İslam'ın özünün hiçbir şekilde ilerleme ve gelişmeyle çatışmayacağını belirterek yeni olaylarda takınacağımız tavrın dayanak noktasının asr-ı saadet olması gerektiğine inanır.⁶⁵

2.2.2. Kur'an İlimlerine İlişkin Öne Çıkan Görüşleri

Vahiy: Sâlih, vahyi; keşf, ilham, sezgi, bilinçaltı ve bilinçsizlik gibi iddia ve yaklaşımlardan ayırır. Dönemin aydınlarının yabancılarla benzemek sevdasıyla bu gibi kelimeleri ağızlarına dolamalarını ve peygamberlere gelen vahyi büyük bir saflıkla bu gibi kelimelerle izah etmeye kalkışmalarını da eleştirir.⁶⁶ Ona göre keşf, çoğu zaman

60 III. Arap-İsrail Savaşı veya Altı Gün Savaşı, 5 Haziran 1967'de İsraille Arap komşuları Mısır, Ürdün ve Suriye arasında başlayan ve 6 gün süren savaşa verilen addır. Arap İttifakına Irak, Suudi Arabistan, Sudan, Tunus, Fas ve Cezayir de asker ve silah yardımıyla katılmışlardır.

61 IV. Arap-İsrail Savaşı. Dört Arap devleti ile İsrail arasında 1973 yılında olan savaştır.

62 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih".

63 Albayan Newspaper, "Min iğtiyâliş-şehîd".

64 Subhî Sâlih, "Hâcetunâ ilâ tenmiyeti't-tefkiri'l-içtihâdî fi'l-İslâm", *Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe* 6/11 (1986): 116-136.

65 Alghoraba, Muhammed Ali Şâhin, "eş-Şehîd Subhî b. İbrâhim es-Sâlih", erişim: 10 Nisan 2018, http://www.alghoraba.com/index.php?option=com_content&task=view&id=58&Itemid=115.

66 Sâlih, *Mebâhis*, 25.

ruhî egzersizlerin ya da uzun düşünmenin bir neticesidir. Keşf kalpte ne tam bir yakîn ne de tam bir şüphe doğurur, daima şahsî tecrübe olarak kalır. Hakikati, daha üstün ve yüce bir kaynaktan alamaz. Ariflerin keşfi veya erenlerin ilhamı, kalbin yakîne ulaşmaksızın bildiği bir hazdır. İlham da keşf gibi psikolojinin ilgilendiği konulardandır ve onu iddia edenlerce bile müphem hususları ihtiva etmektedir. Çünkü bu gibi şeyler bilinçdışı alanına girmektedir. Bu alan şuur hallerinden çok uzaktır. Bir kimse için: “o, keşf ve ilham sahibidir” denilirse o, bununla peygamberlik ve vahiy derecesine yükselmez. Çünkü her vahiyde tam bir şuur ve kavrayış hali vardır. Peygamberlikte, nübüvvetin alameti sayılan vahyin hedefi açık ve nettir. Sâlih'e göre vahiy olgusunda dinî hakikatler ve gaybî haberler, giz perdesini aralama hadisesini feraset ve sezgiye bırakan şuur dışı yollarından uzaktır. Vahiy, ancak iki zat arasında geçen ulvî diyaloga tabidir: Konuşan, emreden ve veren zat (Allah); bir de muhatap olan, emirleri yerine getiren ve alan zat (Nebi a.s.).⁶⁷ Hz. Muhammed, kendisine inen vahiyyle Allah'tan aldığı ilham sonucu ortaya çıkan sözlerinin⁶⁸ arasını tam bir şuur ve açıklıkla ayırmış, bu sebeple vahyin inmeye başladığı ilk sıralarda O, Kur'ân'dan başka bir şeyin yazılmasını yasaklamıştır. Ayrıca her âyet indiğinde hemen vahiy kâtiplerinden biri çağrılır ve inen vahiy yazdırılırdı. Böylece Sâlih, vahiy olgusunun Peygamberin zatından tamamen ayrı olduğunu savunur. Hatta Kur'ân'ı ezberlemek için hafızasını kullanma hakkının bile ona verilmemesini de buna delil olarak sunar.⁶⁹

Tencîmu'l-Kur'ân: İlâhî hikmet, vahyin elçiyle devamlı ilişkide olmasını, her gün ona (a.s.) yeni şeyler öğretmeyi, huzurunu artırmayı, sahabenin ihtiyaçlarına cevap vererek; onları eğitmesini, geleneklerini ıslâh edip, sorunlara çözüm bulmasını, onları tâlimat ve hükümleriyle ansızın karşı karşıya getirmemeyi dilemiştir. Böylece Kur'ân; ortaya çıkan ferdî-içtimaî münasebetlere uygun olarak yirmi üç yıl sürecinde parça parça indirilmiştir.⁷⁰ Çeşitli zamanlarda peygamber kıssalarının tekrar edilmesi ve farklı üsluplarla anlatılması, elçinin kalbini güçlendirmek ve kavminden gördüğü eziyetler karşısında onu (a.s.) teselli etmek içindir. Kur'ân'dan yeni bir şey indikçe, karşılaştığı zorluklar hafifliyor, teselli buluyor ve önceki peygamberlerin yolundan gittiğinin ifade edilmesi onu (a.s.) sevindiriyordu.⁷¹ Kalbine güç veren, kendisini teselli eden âyetler, hayatın ve olayların akışı içinde inmemiş olsaydı, ona (a.s.) ümitsizlik hâkim olabilecekti.⁷²

67 Sâlih, *Mebâhis*, 27.

68 Burada ilhamdan kasıt hadis-i şeriflerdir. Sâlih, kudsî hadislerin bile yazımına ilk dönem izin verilmediğini söyler. Çünkü Hz. Muhammed, bunların Kur'ân'a karışmaması için büyük hassasiyet göstermiştir. Bu konuda bk. Sâlih, *Mebâhis*, 33.

69 Sâlih, *Mebâhis*, 33.

70 Sâlih, *Mebâhis*, 49.

71 Sabretmesi ve hüznülenmemesini telkin eden âyetler için bk. Yûnus 10/65, en-Nahl 16/126, en-Neml 27/72, Yâsin 36/75, Hucurât 49/88.

72 Sâlih, *Mebâhis*, 55.

Kur'ân Hafızları: Sâlih, Blachere'in, Buhârî'de geçen üç ayrı hadiste zikredilen sahabilerden yola çıkarak söylediği “*Hadisler Kur'ân için yedi hafız tanımaktadır.*” iddiasını; âlimlerin bu rivâyetler hakkındaki yorumlarına değinmediği gerekçesiyle eleştirmiştir. Âlimler burada hasr üslubunu uzak görmüşlerdir. Kur'ân'ı arz yolu dışında ezberleyenlerin sayısı sayılamayacak kadar çoktur.⁷³ Sahabeden Kur'ân ezberleyenlerin sayısı ne olursa olsun, bu, onların Kur'âna olan düşkünlüklerinin, Kur'ân'ı okuma ve dinlemeye verdikleri değerin çok gerisindedir. Sâlih, Kur'ân'ın gece-gündüz namazlarda okunduğu ve Allah Rasûlü'nun buna teşvik ettiği gibi gerekçelerle dönemin hafızlarının sayısının Blachere'in iddiasından çok daha fazla olduğunu söyler.⁷⁴

Sahabe Mushafları: Bazı sahabenin özel Mushaflarının tertibi şahsi tercihleridir. Onlar tertiplerine uyulması konusunda kimseyi zorlamamışlardır ve buna muhalefetin de haram olduğunu iddia etmemişlerdir.⁷⁵ Mushafların cem'inde İbn Mesud'un itirazları ve Zeyd b. Sabite söylediği bazı sözler zikredilmiştir. Sâlih, onun bu sözleri söyleyebileceğine pek ihtimal vermemiş; söylemiş olsa bile komisyona alınmamasına karşı bir reaksiyon olarak söylemiş olabileceğini vurgulamıştır.⁷⁶

Resmu'l-Mushaf: Sâlih, Osman istinsahındaki yazım şeklinin tevkifi ve bizzat Allah Rasûlü'nün vazettiği metot olduğunu ileri sürenleri, bu doğrultuda İbn Mübârek (ö. 181/797)⁷⁷ ve onun görüşüne yer veren Zürkânî'yi aşırılığın zirvesine ulaşmakla eleştirir.⁷⁸ Resm-i Osmanî'ye bağlı kalmakla onun tevkifi olduğunu söylemeyi birbirinden ayrı tutar. Bu resmu'l mushaf olgusunu takdis edenleri eleştirir.⁷⁹ Ona göre bu konuda İzzeddin b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) görüşü tercihe şayandır. Buna göre, insanların geneli Kur'ân'ı eski resmle okuyamaz. Kur'ân'ın kendi dönemlerinde yaygın istilahlarla, yazı biçimiyle yazılması daha iyi ve hatta gereklidir. Ancak bu durum resm-i Osmanî'yi ilga etmek anlamına da gelmemelidir. Zira bunun ilgası; ümmetin üzerinde ittifak edip, sayesinde ihtilaftan kurtulduğu, değeri büyük dini bir sembolü bozmak olur.⁸⁰

Kıraat: Sâlih'e göre Yedi harften kastın yedi kıraat olduğu görüşü bir vehimden ibarettir. Bu vehmin oluşmasında, hicri 3. asrın başlarında meşhur kurrânın kıraatlerini toplayan, İbn Mücâhid adıyla meşhur Ebu Bekir Ahmed b. Mûsâ'nın (ö. 324/936) payı vardır. Onun, kıraatleri yedi olarak toplaması ve yedi harfdeki yedi sayısıyla örtüşecek bir sayının ortaya çıkması tevafuktan başka bir şey değildir. Zira o dönemde tespit edilen kurrâdan daha değerli, sayıları küçümsenmeyecek kadar çok kıraat imamı

73 Sâlih, *Mebâhis*, 67. O dönemde Kur'ân'ı hafızedenler için bk. Bedrettin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân I*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru't-Turâs), 241-243.

74 Sâlih, *Mebâhis*, 68.

75 Sâlih, *Mebâhis*, 71; Krş. Zerkeşi, *el-Burhan*, 1: 262.

76 Sâlih, *Mebâhis*, 82.

77 *Menâhil*'den naklen İbn Mübarek'in *el-İbriz* adlı eserinde, hocası Abdülaziz ed-Debbâğ'tan uzunca nakil için bk. Sâlih, *Mebâhis*, 276.

78 Eleştirdiği hususlar ve gerekçeleri için bk. Sâlih, *Mebâhis*, 276-277; Krş. Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 2004), 211-213.

79 Bu konuda bk. Sâlih, *Mebâhis*, 277.

80 Sâlih, *Mebâhis*, 280.

mevcuttur. Ayrıca âlimler; kıraatla ilgili eserler vermeye başladıklarında İslâm dünyasında “yedi kıraat” ifadesi bilinmemekte, “yedi harf” tabiri ise sahabe döneminden itibaren bilinmektedir. Alanda ilk eser verenlerden Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebu Cafer et-Taberî (ö. 310/923) ve Ebû Hâtım Sicistânî (ö. 255/869) teliflerinde bu kıraatlerden çok daha fazlasını almışlardır.⁸¹

Kıraatlerin, kârîlerden birinden diğerine bir silsile takip etmesinde muhaddislerin senetlerinin büyük etkisi vardır. Ayrıca kurrâdan birinin kıraatinin kabul edilebilmesi için senedinin Allah Resulü’nden müşafehe ve sema yoluyla Kur’ân’ı alan bir sahabiye ulaşması gerekmektedir. İsnad kullanımı, kıraatlerin tevkifi olmakla nitelenmesine zemin hazırlamış ve Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) “kıraatlerin ihtiyari olduğu, fesahat ehlinin tercihleri ve belagat ehlinin içtihadı olduğu” görüşündeki gibi zanna dayalı ifadelerin kabul edilmemesini sağlamıştır. Buna göre Arap dili kurallarına ve Mushaf’ın resmine uysa bile güvenilir muhaddislerin isnadı gibi sahih bir isnadla gelmemiş olan kıraatler reddedilir.⁸²

Rivâyet/Dirâyet Tefsiri: Sâlih’e göre rivâyet tefsirlerinin eleştirilen yönleri üçtür: Tefsirlerde sahih olmayan rivâyetlere yer verilmesi, İslam ve öğretilerini yozlaştırmak isteyen Yahudi-Mecusi zındıkların gayretlerinin (isrâilîyyat) tefsire karışması ve mezhep-fırka taraftarlarının âyetleri istekleri doğrultusunda sunma düşkünlükleridir. Bu sebeple rivâyet tefsirini seçen biri, rivâyetlerde ihtiyatlı ve hassas davranmalı, senet zikretmeye özen göstermelidir.⁸³ Re’y tefsiri konusunda ise âlimler arasında ihtilâf vuku bulmuştur, kimi haram saymış, kimiye caiz görmüştür.⁸⁴ Sâlih’e göre ise kişinin, gerekli şartları taşıdığı takdirde rey ile Kur’ân’ı tefsir etmeye çalışmasında bir beis yoktur.

Re’y tefsiri hakkındaki ihtilaflar, kesin delil olmaksızın Allah’ın muradı hakkında karar vermek, Kur’ân’ı tefsir edenin, dil kurallarını, şer’î üslûbu bilmemesi ya da kendi nefsi arzularından bazısını Kur’ân âyetleriyle destekleme gibi ihtimallerden kaynaklanır. Sâlih’e göre re’y tefsiri; bütün şartları haiz olsa bile kat’î nasla, sabit nakille çeliştiği zaman caiz olmaz. Re’y bir içtihattır ve nassın bulunduğu yerde içtihadı yer yoktur. Ancak dirâyetle rivâyet tefsiri arasında çelişki yoksa onlardan her biri diğerini destekler mahiyettedir.⁸⁵

Esbâb-ı Nüzûl: Âyetler, nüzul sebebiyle ilişkili olan ve olmayanlar şeklinde iki kısımır.⁸⁶ Geçmiş peygamberlerin ümmetleriyle aralarında geçen hadiseleri konu edinen, geleceğe dair gaybî haberlerin anlatıldığı, kıyametin kopma sahneleri veya cennet ve cehennemi anlatan âyetler nüzul sebepleriyle ilişkisi bulunmayan âyetler

81 Sâlih, *Mebâhis*, 247-248.

82 Sâlih, *Mebâhis*, 251.

83 Sâlih, *Mebâhis*, 291.

84 Sâlih, *Mebâhis*, 292-293.

85 Örnek için bk. Sâlih, *Mebâhis*, 292-294.

kapsamındadır. Sayısı oldukça çok olan bu tür âyetler, bir soruya cevap yahut bir olaya özgü olarak inmemiştir. Allah, bunları insanları doğru yola iletmek için indirmiş ve bu âyetleri Kur'ânî bir sîbak-siyak içine yerleştirmiştir. Bu sebeple Sâlih, Hz. Ali, İbn Mes'ud ve başka sahabeden nakledilen “*Hiç bir âyet inmemiştir ki onlar ne hususta, kimin hakkında ve nerede indiğini bilmesinler.*” şeklindeki sözlerin zahiri manasıyla alınmaması gerektiğine inanır. Bu sözler ya Arapların mübalağa sanatına uyarak Kur'ân'a gösterdikleri ilgiyi, onunla ilgili her şeyi takip ettiklerini ifade etmek içindir veya raviler, nakilde mübalağa ederek onlara söylemediklerini nispet etmişlerdir. Sâlih, bu ifadelerin bir nevi gurur barındırdığını, tevazularıyla ve din hususunda fetva vermekten sakınmada ortaya koydukları üstün edepleriyle örnekleşen sahabenin, bu sözleri söylediklerini kabul etmenin zor olduğunu söyler.⁸⁷

Mekkî-Medenî: Sâlih, Mekkî-Medenî ilminin, nüzûl sebeplerinden daha fazla ri-yayetlere ve sağlıklı veriye muhtaç olduğunu söyler. Sebeb-i nüzul, ferdî ve içtimaî münasebetlerle ilgili bazı cüz'î meseleleri ihtiva eder ve sebeplere mebni olarak inmemiş diğer Kur'ânî tafsilattan herhangi bir şeyle ilgilenmez. Mekkî-Medenî ise Kur'ân'ın tamamını sûre sûre, âyet âyet ele alır. Kur'ân'daki sûreler ya Mekkî ya da Medenîdir. Ayrıca Mekkî surelerde Medenî âyetler, Medenî surelerde de Mekkî âyetler bulunabilmektedir.⁸⁸

Mekkî-Medenî ayırımında konunun tarihle sıkı ilişkisi olduğundan zaman esaslı taksimi tercih eden Sâlih, Mekke veya Medine'de nazil olan sûreleri başlangıç (ilk), ara dönem (orta) ve sonuç merhalesi (son dönem) olmak üzere değişik merhalelere ayırır. Ona göre psikolojik durumlarla içtimaî dönemleri göz önünde bulundurduğundan, âlimler, zaman tertibine son derece önem vermişler ve İslâm davetinin merhalelerini bilmeyen birinin, Kur'ân'ı tefsire kalkışmasına da ayrıca karşı çıkmışlardır.⁸⁹

Sâlih, müsteşriklerin ve onların etkisinde kalan bazı Müslümanların dine sokmaya çalıştıkları şüphe tohumlarının temel merkezinin Mekkî-Medenî konusu olduğunu düşünerek bu hususta doyurucu bilgiler sunulması gerektiğini söyler ve neticede bu merhaleleri detaylıca inceler.⁹⁰ Nitekim *Mebâhis*'in en uzun bölümü bu konudur.

Tenâsübü'l-Kur'ân: Sûreler arasındaki münasebeti araştırmak, sûre tertibinin tevkifi olduğu kabulüne dayanmaktadır. Sûrelerin tertibinin tevkifi oluşu, her sûrenin kendisinden önce ve sonraki sûreye yakınlık bağlarıyla bağlı olmasını gerekli kılmamaktadır. Her sûrede konu bütünlüğünün olması, bütün sûrelerin topluca bir konu bütünlüğüne sahip olmasını gerektirmez. Nitekim müfessirler de böyle bir zorlamaya gitmemiş, sûrenin sonuyla onu takip eden sûrenin başlangıcı arasındaki bağı zikretmekle

86 Sâlih, *Mebâhis*, 132.

87 Sâlih, *Mebâhis*, 132-133.

88 Sâlih, *Mebâhis*, 167.

89 Sâlih, *Mebâhis*, 169.

90 Sâlih, *Mebâhis*, 344.

yetinmişlerdir. Ayrıca âyetlerle sûreler arasında görülen tenasub çeşitlerinin temel ölçüsü, konular arasındaki benzerliktir. Şâyet başlangıç ile sonları birbirine bağlı, konularda da bir münasebet varsa, bu tenasüb makul ve makbuldür. Ancak çeşitli sebeplerle birbiriyle ilişkisi bulunmayan konularda bir münasebet kurulmaya çalışılıyorsa, bunun tenasüple bir ilişkisi yoktur.⁹¹ Sâlih, âyetler arasındaki tenasübü Kur'an'ın bir zenginliği saymakta, ancak sûreler arası tenasübe sıcak bakmamaktadır.⁹²

Sünnetin Kur'an'ı Neshi: Âlimlerin çoğunluğuna göre sünnet Kur'an'la nesh edilebilir.⁹³ Kur'an'ın sünnetle neshine gelince İmam Şafii (ö. 204/820) bunu reddetmiştir. Sâlih, âlimlerin Şafii'nin ne demek istediğini anlayamadıklarını söyler. O, Şafii'nin, Kitap ve Sünneti yüceltmeyi hedeflediğini, onların birbiriyle uyum içinde olduklarını ve herhangi bir konuda aralarında ihtilafın vaki olmadığını, şayet bir çelişme söz konusu ise bunun ancak benzeriyle neshedebileceğini vurguladığını düşünür.⁹⁴

Mecâz-Kinâye: Sâlih, bazı âlimlerin Kur'an'da mecâzın varlığını reddetmelerini garipsenir. Zahiriler, Şafililer'den İbnu'l-Kâss (ö. 335/946), Malikilerden İbn Huveyz Mendâz (ö. 400/1010) bunlardandır. Onlara göre mecâz, yalanın kardeşidir ve Kur'an bundan münezzehtir. Kişi ancak zorda kalınca ve hakikati getiremeyince mecâza başvurur. Bu ise Allah için muhaldir. Sâlih, bunun aksine Kur'an'dan mecaz kaldırılırsa güzelliğin bir kısmının yitirileceğini savunur. Nitekim belagat ehli, mecazın hakikatten daha belîğ olduğunda ittifak etmişlerdir.⁹⁵ Yine bazı âlimler, kinâyeyi mecâzın bir çeşidi saydıklarından aynı gerekçeyle Kur'an'da kinâyenin de mevcut olmadığını söylemişlerdir. Sâlih'e göre kinaye mecâzdan farklıdır ve Kur'an'da da pek çoktur. Kinaye remz ve işaret yoluyla mesajın iletilmesinde üslupların en belîğidir. Manayı sarahaten söylemenin uygun düşmediği yerde Kur'an'ın, manaya rumuzlarla işaret etmesinde de bir hedefi vardır. Allah, "Kadınlarınız sizin tarlanızdır. O halde tarlanıza dilediğiniz gibi gelin." (Bakara 2/223) diyerek meramı gayet belîğ bir şekilde ifade etmiştir.⁹⁶ Kur'an, Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili âyetleri kinâye yoluyla anlatmaya büyük özen gösterir. Bu üslup soyut düşünceyi somuta yaklaştırır.⁹⁷

3. ESERLERİ

Sâlih, çok hareketli bir hayat yaşayıp, her anlamda dinî mesaj vermekten hiç vazgeçmeyen biri olarak birçok ilim dalına katkıda bulunan eserler bırakmıştır. Hadis ve Kur'an ilimleri, fıkıh, filoloji, din felsefesi, İslam kurumları, siyasi ve sosyal sisteme dair yirmiyeye yakın eseri mevcuttur. Ayrıca İslam ve beşerî medeniyetler hakkındaki

91 Sâlih, *Mebâhis*, 151-152.

92 Sâlih, *Mebâhis*, 155-157.

93 Buna, sünnetle sabit Âşure orucunun Kur'an'la (Ramazan orucu) nesh edilişi örnek verilir. Bu konuda bk. Sâlih, *Mebâhis*, 261.

94 Sâlih, *Mebâhis*, 261.

95 Sâlih, *Mebâhis*, 329.

96 Diğer örnekler için bk. Sâlih, *Mebâhis*, 330-331.

97 Diğer örnekler için bk. Sâlih, *Mebâhis*, 331.

araştırmaları, muasır dönemde İslam'ın yüzleştiği sorunlar karşısında yaşanan ikilemlerin çözümüne yönelik önerilerine dair onlarca çalışması ve bildirimleri mevcuttur. Gerek Arap dünyasında gerekse uluslararası arenada birçok ansiklopedinin yazımı ve tahkikine katılmış, Fransızca Kur'an tercümesi gibi birçok tercüme referans olmuştur.⁹⁸ Onlarca İslamî, edebî ve bilimsel araştırması, Fransızca ve Arapça olarak gerek ansiklopedi gerekse dergilerde neşredilmiştir.⁹⁹

Sâlih'in yazmış olduğu eserler şunlardır:

1. Mebâhisü fi 'ulûmî'l-Kur'ân: İlk baskısı 1958 yılında yapılan bu eser, Dımaşk/Şam Üniversitesi öğrencilerine yardımcı olunması için yazılmıştır. 2002'de 25. baskısı yapılan eser 382 sayfadır. Yazar, kitabını *Kur'an ve Vahiy*, *Kur'an Tarihi*, *Kur'an İlimleri*, *Tefsir ve İcâz* adıyla dört bölüme ayırmıştır. Bu kitap, ulûmu'l-Kur'ân'ın en önemlilerinden Kur'ân'ın cem'i ve yazılması, Mekkî-Medenî, nâsih-mensûh, esbab-ı nüzûl, vahiy ve tedricilik gibi konuları ilmî üslupla ele alan bir eserdir. Ayrıca müsteşrikerin bir kısmına da reddiyeler içermektedir. Eser, Ghulam Ahmad Hariri tarafından Urducaya (Faisal Abad, Lahor: Malik Sons Publishers, 1978); M. Sait Şimşek tarafından *Kur'an İlimleri* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir¹⁰⁰.

2. Mebâhisü fi 'ulûmî'l-hadîsî ve mustalahihî: İlk baskısı 1959 yılında yapılan eser Dımaşk/Şam Üniversitesi öğrencilerine yardımcı olunması için yazılmıştır. 2002 yılında 25. baskısı yapılan eser, 448 sayfa olup basit ve açık bir dille yazılmıştır. Eser; *Hadîs Tarihi*, *Hadîs İlimlerinin Bölümleri*, *Hadîs İstilahları*, *Hadîsin Hukuk*, *Lügat ve Edebiyattaki Yeri ve Râvilerin Tabakaları* olarak beş ana bölümden oluşmaktadır. *Mebâhis*, eski eserlerin yeni bir metotla terkibi, hassas bir inceleme ve araştırmanın ürünüdür. Sâlih, İslam'ın ilk yıllarından itibaren hadislerin sadece hafızaya itimat edilerek değil yazıyla da korunduğunu, sünnetin hukukî bütün mevzularda nasıl hâkimiyet tesis ettiğini, aslı Kur'an'da bulunsa dahi, zaman zaman helal ve haramı belirtmek hususunda tek başına nasıl söz sahibi olduğunu bu eserinde ele alır. Haberlerin isnadlarıyla rivayet etmenin ilk defa Müslümanlarca kullanıldığı vurgulanmış, hadisin tedvini konusunda çeşitli şüpheler uyandıran müsteşriklere cevaplar verilmiştir. Hadis değerlendirmelerinde kabuktan önce özün, senetten önce metnin, taklitten

98 Fettûh, "Üstâzî", 135.

99 Sâlih, "et-Ta'rif", 112-115.

100 Eser üzerine Cemâl Boko tarafından yapılan *Tercihâtü's-şeyh Subhî es-Sâlih fi ulûmî'l-Kur'ân: cem'èn ve dirâseten* (Cezâyir: Câmietü'l-Cezâir, Külliyyetü usûlîd'dîn, 2013) adlı bir yüksek lisans çalışması mevcuttur. Ayrıca Abdulaziz Hâcî tarafından "*Subhî es-Sâlih ve cuhûduhû fi 'ulûmî'l-Kur'ân min hilâli kitâbihî mebâhis fi 'ulûmî'l-Kur'ân*" (Dımaşk: et-Turâsu'l-Arabî 115 (Eylül 2009): 17-44.) ve Sîrin Ömer Sâbbâğ tarafından yapılan "*Kitâbu mebâhis fi 'ulûmî'l-Kur'ân lid-duktûr Subhî es-Sâlih dirâseten tahliliyyeten nakdiyyeten*" (Libya: Mecelletü'l-Câmî'atî'l-Esmeriyye 20 (2014): 15-44.) adlı makale çalışmaları bulunmaktadır. Ülkemizde ise Mahmut Ayyıldız tarafından *Batıda Kur'an Araştırmalarının Ulûmu'l-Kur'ân Eserlerine Yansımaları -Subhî Salih Örneği-* (İslam Araştırmaları ve Oryantalizm, ed: Bilal Gökkür - Necmettin Gökkür, (İstanbul: İFAV, 2016), 9-30) ile Sakin Taşın *Subhî es-Sâlih'in 'Mebâhis fi 'Ulûmî'l-Kur'ân' Adlı Eserinin Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Değeri* (V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı 2 (Isparta: 12-15 Mayıs 2016), 273-292) adlı tebliğleri bulunmaktadır.

önce akıl ve hissin dikkate alındığı ve bunun hassas bir tenkit sistemine dayandığı savunulmuştur. Haber-i vahidle ihticacın şartları da geniş bir şekilde aktarılmıştır. Yazarın içtihadı dair görüşlerine bu eser zaviyesinden bakmak okuyucuya sağlıklı bakış açıları sunacaktır. Kitap, M. Yaşar Kandemir tarafından *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları* ismiyle Türkçeye (Ankara 1971, 1973, 1981; İstanbul 1996); M. Rafique tarafından Urduca (Lahore, İslami Academy) tercüme edilmiştir.¹⁰¹

3. Dirâsâtün fî fıkhi'l-luğa: Dımaşk/Şam Üniversitesindeki öğrenciler için hazırlanan ve ilk baskısı 1960 yılında yapılan bu eserin 16. baskısı 2004'te yapılmıştır. Eser, 412 sayfadır ve üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, *Filoloji, Doğuşu ve Gelişimi* olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır (17-37). *Kardeş Sami Diller Arasında Arapça* kısmında tarihsel bir bakış açısı verildikten sonra *Beni Temim Lehçesi* üzerinde uzunca mülâhazalarda bulunulmuştur (39-105). Müellif, Kureyş Lehçesinin, Arap dilinde başrolü üstlendiğini ve dilcilerin bunu önemsediklerini buna mukabil diğer lehçelere pek inceleme fırsatı verilmediğinden yakınır. O, bu nedenle Kur'an konusunda itimat edilen fasih bir lehçe olarak Temim Lehçesini bu kitabında incelemiştir. Son bölüm ise *Fasih Arapçanın Özellikleri* konusuna ayrılmış ve on kısımda incelenmiştir (107-361). Burada Arap harflerinin anlamlarıyla tenasübü, dile giren yeni kelimelerin Arapçalaşması ve modern dönemde Arapça gibi konulara değinilmiştir. Her bölüm delil ve örneklerle zenginleştirilmiştir. Sâlih, modern konulardan uzak kalmayıp buna dair tartışmaları eserine almıştır. Ayrıca Kur'an'da, yabancı kelime olup olmadığı meselesine de burada değinilmiştir. Salih'in bu kitabı, üniversite seviyesindeki Fıkhu'l-luga dersleri için müfredatta belirtilmiş en önemli kaynaktır. Yazar, bu alanda ihtisas yapan hoca ve öğrencilerin önüne alanda yazılan eski-yeni eserleri tam bir şekilde özetleyip, sunmuştur. Ayrıca yazar, Fıkhu'l-luga alanına dair incelemelerin yenilenmesi gerektiğini belirtip, Arap dilinin özelliklerinin Sami diller ışığında yeniden tahlil edilmesine dair bir çağrıda da bulunmaktadır.¹⁰²

4. en-Nuzûmu'l-İslâmiyyetü neş'etühâ ve tatavvuruhâ: İlk baskısı 1965 yılında yapılan eser 2001'de 13. baskısını yapmış olup 576 sayfadır. Kitap; *İslam öncesi Komşu Medeniyetlere Tarihi Bakış (Bizans, Sasani ve Arap Kurumlarına), İnanç ve Yasama Kurumları, Siyasal ve İdari kurumlar, Mali ve Ekonomik Kurumlar, Sosyal ve Toplumsal Kurumlar ve Savunma/Savaş Kurumları* olmak üzere altı ana bölümden oluşmaktadır. Eser, İslam'ın insan hayatını bütün yönleriyle kapsadığını göstermek, oryantalist ve İslam dünyasında onların izinden giden takipçilerinin İslam kurumlarını İslam'a değil de, fetihlerden sonra meydana gelen sosyal gelişmelere bağlamalarını çürütmeyi hedeflemektedir. İslam kurumlarının asırlarca süregelen ve alabildiğine genişleyen fikrî

101 Bu konuda bk. Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452.

102 Sâlih, "et-Ta'rif", 108; Abdulmunîm Beşnâtî, "Dürretü ebhâsi fıkhi'l-lügati'l-arabiyyeti fi'n-nisfi's-sâni lil'-karni'l-ışrin", Bahsun Mukaddem li'l-Mu'temeri'd-Duveli "Me'âlimu't-tecdid fi fikriş-şehid eş-Şeyh Subhî Es-Sâlih", Câmîatü'l-Cinân (3-4 Ekim 2006), 14; Eser üzerine, Vefâ Muhammed Hasan el-Eyyübî, "eş-Şeyh ed-duktûr Subhî es-Sâlih lügaviyyen min hilâli kitâbihi 'dirâsâtün fî fıkhi'l-luga'" adıyla Arap Dili Edebiyatı alanında bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (Lübnan: Trablus, 2001)

ve fikhî içtihatların ürünü olmaktan çok, vahyin ve Allah Rasûlü'nün sîretinin neticesi olduğunu ve bu kurumların çoğunun İslâm'ın ilk asrında, hatta nüve halinde de olsa Allah Rasûlü'nün hayatında, Medine'de ilk İslam devletini kurduğundan beri var olduğunu ortaya koymaya çalışır. Naslara ve bilimsel gerçeklere dayanarak buna varmayı hedefler. Bu eser *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve Kitâbu'l-Harac* vb. eser geleneğinin devamı niteliğindedir. İslâm'ın temel esaslarının modern sistemlerle mukayese edildiği, geçmiş medeniyetlerden İslâm'ın benimseyip devam ettirdiği uygulamaların ortaya koyulduğu bu eser, İbrahim Sarmış tarafından *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri: Doğuşu ve Gelişmesi* (İstanbul, 1981) ve daha sonra *İslâm Kurumları* (Ankara: Fecr Yayınları, 1999) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.¹⁰³

5. el-İslâmu ve müstakbelü'l-hadâra: 442 sayfa olan eserin ilk baskısı 1982'de yapılmıştır. 20. asrın sonlarına doğru modern medeniyetin gidişatının incelendiği bu eserde, günümüz tüketim toplumunun sahip olduğu korkunç krizden çıkıp çıkamayacağı incelenir. Teknoloji ve ilim çağı olan bu dönemde gerçekleşen bu krizin, insanı mutlu etmeye doğru kayıp-kaymayacağına dair araştırma ve sorgulamaları ihtiva eder. Müminleri; kâinatı ıslaha, hayatın terakkisine yardımcı olmaya ve batının teknolojik ürünlerine karşı durmamaya teşvik eder. Medeniyet kavramı ele alınır ve İbn Haldun'un fikirleri aktarılıp, yer yer eleştirilir. Konuyla alakalı Fransız ve Alman sosyologlardan alıntılar yapılır. Modern toplumun içinde bulunduğu dönemi teknoloji ve ilim çağı olarak adlandıran yazar, ilmî ve teknolojik gelişmelerin, değerleri hesaba katmamasını reddedip değerlerin öncelikli olduğuna vurgu yapar. Eserde, İslâm'ın insanlar arasında eşitliğe çağırdığına, yığınlar halinde mal biriktirmeye karşı savaş açtığına, karaborsacılığı yasakladığına, gücü yeten herkese çalışmanın vacip olduğuna, savurganlıktan kaçınmak gerektiğine, zamanın kıymetinin bilinmesi gibi konulara temas edilir. O, acizlerin değil, muktedirlerin zühd anlayışını benimser. Ona göre İslam, dünya hayatında kaybolmaya değil, bilakis hayatı ihyaya çağırılmaktadır.¹⁰⁴

6. Me'âlimü's-şerî'ati'l-İslâmiyye: İlk baskısı 1975'te yapılan eser üç ana bölüm, bir hatime olmak üzere 422 sayfadan oluşmaktadır. Eser; *İslam'da Teşri' Hareketi* (9-110); *Teşri' ve Tevcih arasında İslam* (111-137); *İslam Şeriatı ve Modern Dönem* (149-347) konularını işler. İslâm kültürüne dair bilgiler verilen eser; usûl-i fıkıh, fıkıh tarihi, içtihat ve bazı çağdaş meseleleri inceler.

7. el-İslâmu ve'l-müctemu'l-'asrî: hıvârün sülâsiyyun havle'd-dîni ve kadâyâ's-sâ'ati: Modern toplumun güncel sorunları ile din hakkındaki meseleleri üçlü diyalog şeklinde inceleyen bu eser, 272 sayfa olup 1978 ve 1983 yıllarında basılmıştır.¹⁰⁵

103 Sâlih, "et-Ta'rif", 109; Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452.

104 Kitap üzerine Muhammed Abdüsselâm el-Cefâiri tarafından "*Dirâse li kitâb el-İslâm ve müstakbelü'l-hadâra*" li-Subhî es-Sâlih" ismini taşıyan bir değerlendirme yazısı yazılmıştır. Bu konuda bk. *Mecelletü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye* 8 (1991): 194-210.

105 Darbuna, "el-'Allâme eş-şehîd Subhî es-Sâlih"; Sâlih, "et-Ta'rif", 110.

8. Menhelü'l-vâridîn fi şerhi riyâzi's-sâlihîn: İlk baskısı 1970'de yapılan iki ciltlik eser 1985'de 11. kez basılmıştır. Nevevî'nin (ö. 676/1277) Riyâzü's-Sâlihîn adlı eserinin şerhidir.

9. el-Mer'etü fi'l-İslâm: 1980 yılında Beyrut'ta basılan 57 sayfalık hacmi küçük bu eser, kadınların gelenek ve şahsi durumlarına dair yeni bakış açıları getirmekte, kadın haklarını modern bakış açılarıyla sunmaktadır.¹⁰⁶

10. Şurûhun edebiyeye li nemâzice mine'l-ehâdisi's-şerîfe: 1977'de ilk baskısı yapılan eser, bir hadis seçmesidir. İki kısımdan oluşan kitabın ilk bölümünde Allah Rasûlü'nün belâgati, diğer bölümünde Hz. Peygamber'in hikmetli ve belîğ ifadelerinden seçme hadisler aktarılmaktadır. Ayrıca eser hadislerden pek bilinmeyen bazı kinayeli hikâyeleri de konu edinmiştir.¹⁰⁷

11. La vie future selon le Coran: Fransızca yazılan bu kitap (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1970) 176 sayfadır. Arapça karşılığı *ed-Dâru'l-Âhiretu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* olan eserde yazar, Kur'ân'a göre âhiret hayatını geçmiş ve günümüzdeki pek çok mezhebin, kelâmcı, müfessir, muhaddis ve mutasavvıfın görüşleriyle incelemektedir. Eser, *Kur'ândan İşlenmemiş Bilgiler, Rivayet Tefsiri, Akılcı Tefsir, Tasavvufî Tefsire göre Nimetler/Azablar ve Çağdaş Tefsire Göre Nimetler/Azablar* olarak beş bölüme ayrılmıştır. Kitabın sonunda *Nakilci Tefsirin Kaynaklarının Dökümü* adıyla bir de ek vardır. Eser, Şerafettin Gölcük tarafından *Ölümden Sonra Diriliş "Âyet ve Hadislerle Cennet-Cehennem"* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, Kasım 1976).

12. Réponse de l'Islam aux défis de notre temps: entretiens: 1979'da (Beyrut: Neşr Arabelle) basılmıştır. Arapçaya *Reddül-İslâm ve tehaddiyâtül-'asr* olarak çevrilen bu çalışma, bilim ve dinin çağdaş problemlere yaklaşımını 17 bölümde inceler. 190 sayfadır.¹⁰⁸

13. Nesru'l-leâli fi tarcemeti ebî'l-me'âlî eş-şeyh 'Abdulkerîm 'Uveyde: Sâlih'in, 1956'da yayınlanan bu eserinde, dönemin âlim ve şairlerinden hocası Abdulkerîm Uveyde'nin eserini nesir haliyle tercüme edip, üzerinde incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁹

14. el-Ümmetü ve medinetu's-sulta fi'l-İslâm: Sâlih'in, bu isimde yazma bir eserinin olduğunu, Mahmûd Hamed Süleymân makalesinde dile getirir.¹¹⁰

15. Felsefetü'l-fikri'd-dînî beyne'l-İslâmi ve'l-mesîhiyyeti: Louis Gadret (1905-1986) ve Georges Anawati'nin (1905-1994) birlikte hazırladığı *Introduction à la Théologie*

106 Sâlih, "et-Ta'rif", 110.

107 Sâlih, "et-Ta'rif", 111.

108 Sâlih, "et-Ta'rif", 112.

109 Mar'aşlı, *İkdi'l-cevher*, 2: 1857; Ayrıca konu hakkında bk. Almoajam, "Abdulkerîm 'Uveyde 1865-1958", erişim: 22 Nisan 2018, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=4164.

110 Tourathtripoli, "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih"; Sâlih, "et-Ta'rif", 112.

Musulmane: Essai de Théologie Comparée (Paris 1948; Paris: Vrin-Études de philosophie médiévale, 1982) adlı eseri Sâlih, Dr. Ferîd Cebrî'le birlikte ilkin *Medhalu ilâ 'ilmi'l-lâhû-ti'l-İslâmî* (*İslam Teolojisine Giriş*) adıyla Arapçaya tercüme etmiştir. Fransızca aslı 522 sayfa ve tek cilt iken, Sâlih'in İslâm dini hakkında, Ferîd Cebrî'nin ise Hıristiyanlıkla ilgili ekleriyle birlikte kitap üç cilde ulaşmıştır. Eser İslâm ve Hıristiyanlık arasında bilimsel bir mukayese yapmayı gaye edinmiştir.¹¹¹

Telif eserlerinin yanı sıra Sâlih, *Nehcü'l-belâğâ*,¹¹² *Ahkâmü ehli'z-zimme*¹¹³ ve *Şer-huş-şurûti'l-Ömeriyye*¹¹⁴ eserlerinin tahkikini yapmış, Denise Masson (1901-1994) tarafından *Essai d'interprétation du Coran Inimitable* adıyla yapılan Kur'an çevirisini gözden geçirip, kontrol etmiştir.¹¹⁵ Ayrıca Sâlih, 1975 yılından itibaren Dr. Süheyl İdrîs (1925-2008) ile birlikte hazırladığı *el-Mu'cemü'l-'Arabî ve el-Mu'cemü'l-Fransî*'nin tamamlanması yönünde büyük mesafe kat etmişse de Sâlih'in vefatıyla bu eserler tamamlanamamıştır.¹¹⁶ Bunlara ilaveten Sâlih, Arap-İslâm dünyası ve Avrupa kültür merkezlerindeki konferanslara katılmaya çalışmış ve yeni çıkan ilmi yayınları takip etmiştir. Pek çok dergide hutbeleri, araştırma notları ve makaleleri neşredilmiştir.¹¹⁷

Sâlih'in İslâm dünyasındaki etkileri, fıkıhçılığı, dılıcılığı, Kur'anî yaklaşımının İslâmî ilimlere bakışına etkisi, tecdid düşüncesi, erken dönem hadis tedvini konusunda şarkiyatçılara yönelttiği eleştirileri, Batılıların İslâm'a yaklaşımlarına bakışı, güncel konular gibi meseleler vefatının 20. yıl dönümünde 3-4 Kasım 2006'da Beyrut'ta düzenlenen *Meâlimü't-tecdid fî fikriş-şehîd ed-duktûr Subhî es-Sâlih* adlı uluslararası bir ilmî toplantıda Arap ve Batılı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır.¹¹⁸

111 Darbuna, "el-'Allâme eş-şehîd Subhî es-Sâlih"; Sâlih, "et-Ta'rif", 111.

112 Sâlih, Şerîf er-Radî'nin, Hz. Ali'ye nisbet edilen rivayetleri topladığı bu eserini tahkik etmiş ve ilmi bir metodla fihristini yapmıştır. Büyük ölçüde Muhammed Abduh neşrine dayanarak yayımladığı ve sonuna yirmi ayrı fihrist eklediği neşri titiz bir neşir olmaması yönünden eleştirilmiştir. Bu konuda bk. Hatipoğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 453; İlk baskısı 1967 yılında yapılmıştır. Eser 853 sayfadır. Yazar, araştırmacıların kolayca anlaması için *Nehcü'l-Belâğâ*'nın bazı kelimelerinin anlamını vermiştir. Bazen altı kelimelik bir cümlede beş kelimeyi açıklama gereği duymuştur (165. ve 195. Hutbeler). Bazen de 18 satırlık bir sayfada 38 kelimenin anlamını verme ihtiyacını hissetmiştir. Bu konuda bk. Darbuna, "el-'Allâme eş-şehîd Subhî es-Sâlih"; Bu tahkiki esas alıp eseri Türkçeye kazandıran iki çalışma vardır. 1. *Nehcü'l-Belâğâ Hz. Ali'nin Hutbeleri, Mektupları, Emirnameleri ve Kısa Sözleri*, trc. Beşir Işık v. dğr., (Ankara: Birleşik Kitabevi, 1990), 2. Seyyid Radî, *Nehcü'l-Belâğâ İmam Ali'nin Hutbeleri, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, trc. Kadri Çelik (Ferec Yayınları).

113 Lecnetu Mevsû'ati'l-Fikhi'l-İslâmî'nin (İslam Fıkıh Ansiklopedisi Heyeti) teklifi üzerine İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) bu eserini 2 cilt halinde tahkik ve ta'lik etmiştir (Şam: Matbaatü Câmîati Dimeşk, 1961; Lübnan: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyin, 1994). Ayrıca kolaylık sağlaması amacıyla çeşitli indeksler eklemiştir. Bu konuda bk. Sâlih, "et-Ta'rif", 110.

114 Yine Lecnetu Mevsû'ati'l-Fikhi'l-İslâmî'nin teklifi üzerine İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bu eserini tahkik edip gerekli gördüğü yerlere yorumlarını eklemiştir (Şam: Matbaatü Câmîati Dimeşk, 1961; Lübnan: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyin, 1981). Bu konuda bk. Sâlih, "et-Ta'rif", 110.

115 (Liban, Beyrouth: Dar al-Kitab al-Lubnani; Egypt, Le Caire: Dar al-Kitab al-Masri, 1980). Bu konuda bk. Sâlih "et-Ta'rif", 112.

116 Hatipoğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 453; Bû Tâlib, "Vedâ'en refikunâ", 341.

117 Sâlih, "et-Ta'rif", 112-114; Sâlih'in 19 farklı ülkedeki çeşitli akademik toplantılarda, bilimsel yayınlarda ve farklı üniversitelerin ilmî konferanslarında yer alan 84 ayrı çalışması için bk. Sakin Taş, *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri*. (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015), 30-34.

118 Hatipoğlu, "Subhî es-Sâlih", 37: 452; Taş, *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından*, 34-36.

SONUÇ

Subhî Sâlih'in hayatının büyük bölümü, Lübnan devletinin istikrarsız bir dönemine denk gelir. Lübnan, iç savaşlara ve birkaç kez dış devletlerin işgaline sahne olmuştur. Bu karmaşık dönemden etkilenmemek mümkün değildir. Lübnan devletinin politik istikrarsızlığı ve içinde barındırdığı onlarca mezhep nedeniyle ülke birçok olumsuzluklar yaşamış ancak Sâlih böyle bir durumda, bir bilim adamından beklenen cesaret ve feraseti gösterebilmiştir. O, siyasi ve bölgesel istikrarsızlıklara mukabil dönemin önde gelen bilim adamlarından ve kültürel ortamından istifade etmesini bilmiştir.

Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an, Mebâhis fi ulûmi'l-hadîs ve mustalahı, en-Nuzumu'l-İslâmiyye neşetuhâ ve tetavvuruhâ ve Fransızca telif ettiği *La vie future selon le Coran* adlı eserleri, kendisi henüz hayattayken Türkçeye kazandırılmıştır. Sâlih'in öne çıkan bir diğer özelliği de onun edebiyatçı kişiliğidir. O, bütün eserlerinde bu özelliğini hissettirebilmiştir. Ona göre Arap dili, kültürel mirasın aktarılmasında ve Araplar arasında oluşabilecek bir birliğin sağlanmasında yegâne unsurdur.

Eserleri, batı kültürünü iyi tanımanın verdiği bir güvenle oryantalistlerin İslâm, Kur'an ve Hadis hakkındaki iddialarına verilen ikna edici cevaplar ve onların oluşturmaya çalıştığı şüphelerin izale edilmesinde gösterdiği gayretlerle de dikkat çekmektedir.

Sâlih, bütün gayret ve çabasında özetle şu dört şeyi hedeflemiştir:

1. Geçmişten miras kalan sorunlardan uzak, İslam esaslarıyla kaim İslami bir aydınlanmak;
2. Arap dilinin korunması ve buna dair ilimlere özen gösterilmesi;
3. İslâmî özüne kavuşturmak için çabalayarak ilmî ve fikrî icraatlarla asrın ruhuna ayak uydurmak;
4. Bağımsızlık, hürriyet, ilerleme ve uygarlık rolüne kaldığı yerden devam edebilmesi için İslam dünyasında tecdid/yeniden doğuş ruhunu yaymak.¹¹⁹

Subhî Sâlih, bu emeline ulaşmak için onlarca eser ve bilimsel makale ortaya koymuş, birçok ülkede konferanslar vermiştir. O, hayattan kopuk bir âlim olmamış, Lübnan iç savaşında ümmetin derdiyle dertlenip sorunlara çareler üretmeye çalışmış ve bu uğurda canını feda etmiştir. Bu meziyetlerinden ötürü, farklı yönleri ve telifleriyle alakalı bilimsel yapılması hiç şüphesiz onun daha iyi tanınmasına katkı sağlayacaktır.

119 Fettüh, "Üstâzı", 135; Sâlih, "Hâcetunâ ilâ..", 116-136.

KAYNAKÇA

- Abâza, Nizâr - el-Mâlih, M. Riyâz. *İtmâmu'l-a'lâm zeyl li kitâbi'l-a'lâm li Hayruddîn ez-Ziriklî*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1999.
- Alaqeelabumostafa. “eş-Şeyh ed-duktûr Subhî İbrâhîm es-Sâlih”. Erişim: 10 Ocak 2016. <http://alaqeelabumostafa.com/CharDetails.asp?CharID=12635>.
- ‘Alâvene, Ahmed. *Zeylû'l-a'lâm kâmûs terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-mustâribîn ve'l-musteşrikîn*. Cidde: Dâru'l-Minâre, 1998.
- Albayan Newspaper. Taha Sâbûncî. “Min iğtiyâliş-şehîd Subhî es-Sâlih ve li mâzâ uğ-tuyile?”. Erişim: 21 Nisan 2018. <http://www.albayanlebanon.com/news.php?IssueAr=33&id=1209&idC=10>.
- Alghoraba. Muhammed Ali Şâhîn. “eş-Şehîd Subhî b. İbrâhîm Es-Sâlih”. Erişim: 10 Nisan 2018. http://www.alghoraba.com/index.php?option=com_content&task=view&id=58&Itemid=115.
- Al-makarem. “el-Müessetü'l-cemiyye el-'allâme el-müceddid eş-şehîdü'l-hâlid eş-şeyh ed-duktûr Subhî İbrâhîm es-Sâlih”. Erişim: 12 Eylül 2016. http://al-makarem.com/?page_id=37.
- Almoajam. “Abdulkerîm ‘Uveyde 1865-1958”. Erişim: 22 Nisan 2018. http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=4164.
- Ayyıldız, Mahmut. “Batı’da Kur’ân Araştırmalarının Ulûmu’l-Kur’ân Eserlerine Yansımaları –Subhi Salih Örneği-“. *İslam Araştırmaları ve Oryantalizm*. ed: Bilal Gökkır – Necmettin Gökkır. 9-30. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Beşnâtî, Abdulmunim. “Dürretü ebhâsi fikhî'l-lügati'l-arabiyye fî'n-nısfî's-sânî lil-karnî'l-ısrîn”. *Bahs mukaddem li'l-mu'temeri'd-duveli “meâlimu't-tecdîd fî fikriş-şehîd eş-şeyh Subhî es-Sâlih”*. Trablus: Câmîâtü'l-Cinân, 3-4 Ekim 2006.
- Ba’lebekkî, Munîr. *Mu’cemu a’lâmi’l-mevrid*. Beyrut: Daru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1992.
- Boko, Cemâl. *Tercihâtü’ş-şeyh Subhî es-Sâlih fî ulûmi’l-Kur’ân: cem’en ve dirâseten*. Yüksek Lisans Tezi, Câmîetü’l-Cezâir, 2013.
- Bû Tâlib, Abdulhadi. “Vedâ’an Refîkunâ Subhî es-Sâlih”. *el-Akademîyye* 4 (1987): 340-342.
- Cefâirî, Muhammed Abdüsselâm. “Dirâse li kitâbi ‘el-İslâm ve müstakbelu’l-hadâra’ li Subhî es-Sâlih”. *Mecelletü Külliyyeti’d-Da’veti’l-İslâmîyye* 8 (1991): 194-210.

- Çakar, Enver. "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (2004): 45-69.
- Darbuna. "el-'Allâme eş-şehîd Subhî es-Sâlih". Erişim: 20 Nisan 2018. <http://www.darbuna.net/blog/2007/04/02/العلامة-الشهيد-الدكتور-صبحي-الصالح/>.
- Dâvî, Ahmed. "Eseru'l-üstâz ed-duktûr Subhî es-Sâlih fi'd-dersi'l-câmi'î bi'l-Mağrib". *Bahsun mukaddemun li'l-mu'temeri'd-duveli "me'âlimu't-tecdîd fi fikriş-şehîd eş-şeyh Subhî es-Sâlih"*. Trablus: Câmiâtü'l-Cinân. 3-4 Ekim 2006.
- Fettûh, 'Îsâ. "Üstâzî ed-duktûr Subhî es-Sâlih 1926-1986". *Mecelletü'l-Mevkifi'l-Edebi* 434 (Haziran 2007): 133-136.
- Grafton, David D.. *The Christians of Lebanon: Political Rights in Islamic Law*. London: Tauric Academic Studies, 2003.
- Hâcî, Abdul'aziz. "Subhî es-Sâlih ve cuhûduhu fi 'ulûmi'l-Kur'an min hilâli kitâbihi mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an". *Et-Türâsu'l-'Arabî* 115 (2009): 17-44.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Subhî es-Sâlih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 452-453. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kibâre, Nezîh ve diğerleri. *Trâblus fi'z-zâkire*. Trablusşam: Müessesetü's-Safadî, 2010.
- Kurzman, Charles (Ed.). *Liberal Islam: A Sourcebook*. Oxford-New York: Oxford University Press, 1998.
- Mar'aşlî, Yusuf. *İkdü'l-cevheri fi ulemâi'r-rub'i'l-evveli mine'l-karni'l-hâmisi aşer*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2006.
- Masson, Denise. *Essai D'interprétation Du Coran Inimitable*. Beyrouth: Dar al-Kitab al-lubnani, 1980.
- Mecelletü'l-Faysal*. 117 (December 1986): 143.
- Memory At Work. "Men katele men? Fihrisu'l-iğtiyâlâti's-siyâsiyeyyeti fi Lübnân". Erişim: 21 Nisan 2018. <http://www.memoryatwork.org/index.php/subtopic/1/15/10052>
- Rabinovich, Itamar ve diğerleri. *Middle East Contemporary Survey*. London: Westview Press, 1986.
- Radî, Seyyid. *Nehcü'l-Belâğâ İmam Ali'nun Hutbeleri, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*. Trc. Kadri Çelik. Kevser Yayınları, 2012.

- Radı, Seyyid. *Nehcü'l-Belâğâ Hz. Ali'nin Hutbeleri, Mektupları, Emirnameleri ve Kısa Sözleri*. Trc. Beşir Işık - M. Vesim Taylan - Faruk Bozgöz. Ankara: Birleşik Kitabevi, 1990.
- Sâlih, Subhî. "Hâcetunâ ilâ tenmiyeti't-tefkîri'l-içtihâdi fi'l-İslâm". *Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe* 6/11 (1986): 116-136.
- Sâlih, Subhî. *Dirâsât fi fikhi'l-luğa*. Lübnan: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2004.
- Sâlih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. Trc. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV, 2012.
- Sâlih, Subhî. "et-Ta'rîf bi'd-duktûr Subhî es-Sâlih". *Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe* 6/11 (1986): 107-115.
- Sâlih, Subhî. *el-İslâm ve mücteme'u'l-'asrî: hivârun sülâsiyyun havle'd-dîn ve kadâyâs-sâati*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb, 1983.
- Sâlih, Subhî. *el-İslâm ve müstakbelü'l-hadâra*. Beyrut: Dâru's-Şurâ, 1990.
- Sâlih, Subhî. *en-Nuzumu'l-İslâmiyye neşetühâ ve tatavvuruhâ*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2001.
- Sâlih, Subhî. *İslâm Kurumları*. Trc. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- Sâlih, Subhî. *Kur'ân İlimleri*. Trc. M. Sait Şimşek. Konya: Kitap Dünyası, 2008.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhisu fi 'ulûmi'l-hadîs ve mustalahıhi*. Lübnan: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhisu fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Lübnan: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1988.
- Sâlih, Subhî. *Me'âlimü's-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1982.
- Sâlih, Subhî. *Ölümden Sonra Diriliş Âyet ve Hadislerle Cennet-Cehennem*. Trc. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1992.
- Taş, Sakin. "Subhi es-Sâlih'in 'Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân' Adlı Eserinin Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Değeri". *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı 2*. 273-292. İstanbul: İlmî Edütler Derneği, 2016.
- Taş, Sakin. *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhi es-Sâlih'in 'Mebâhis' Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Tourathtripoli. Mahmûd Hamed Süleymân. "eş-Şeyh Subhî es-Sâlih". Erişim: 21 Nisan 2018, http://www.tourathtripoli.org/index.php?option=com_content&view=article&id=53:2009-11-16-08-39-28&catid=20&Itemid=24.

Yabeyrouth. “Âli Sâlih”. Erişim: 20 Nisan 2018. <https://www.yabeyrouth.com/7927-آل-صالح>.

Yabeyrouth. “Âli es-Sâbunci”. Erişim: 20 Nisan 2018. <https://www.yabeyrouth.com/7924-الصائبنجي>.

Yûsuf, Muhammed Hayr Ramadan. *Tetimmetu'l-a'lâm li'z-ziriklî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.

Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru't-Turâs.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhîlu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 2004.

